

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ – ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
ГУМАНИТАРДЫК ФАКУЛЬТЕТИ
ТАРЫХ БӨЛҮМҮ**

ДИПЛОМДУК ИШ

**ТЕМАСЫ: КЫРГЫЗДАРДЫН СӨӨК ЖАНА МҮЙҮЗ ИШТЕТҮҮ
ЧЕБЕРЧИЛИГИ**

Жетекчи: Prof. Dr. Кубатбек ТАБАЛДИЕВ

Аткарган: Гүлназ АСКАРБЕК

Бөлүмү: Тарых

Бишкек 2017

МАЗМУНУ

БАШ СӨЗ	3
ÖZET	4
КИРИШҮҮ	5
I БӨЛҮМ. Сөөктөн жана мүйүздөн жасалган буюмдар боюнча изилдөөлөр тууралуу жалпы маалымат	8
1.1. Сөөк жана мүйүз темасы чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде	10
1.2. Сөөк жана мүйүз темасы Кыргызстан окумуштуулардын эмгектеринде	15
II БӨЛҮМ. Сөөк жана мүйүз иштетүү тууралуу жалпы маалымат	16
2.1. Сөөк түрлөрү:	19
2.2. Мүйүз түрлөрү:	22
III БӨЛҮМ. Кыргыз элинин сөөк иштетүүдөгү жана мүйүзчүлүктөгү салттуу өнөрү	23
IV БӨЛҮМ. Изилденүүчү база жана анын классификациясы	32
4.1. Жоокердик курал-жарактар:	33
4.2. Салттуу оюндарда колдонулган буюмдар:	37
4.3. Турмуш-тиричилик буюмдары:	40
4.4. Кооздук буюмдар:	46
4.5. Үндүү аспаптар:	47
Корутунду	49
КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР:	51
СҮРӨТТӨР	55

БАШ СӨЗ

Сөөк иштетүү жана мүйүзчүлүк Кыргыз элинин материалдык эмес маданий мурастарынын элементтеринин тизмесине киргизилген. Кыргыздардын сөөк иштетүү, мүйүзчүлүк көркөм өнөрү, кол өнөрчүлүктүн башка байыркы түрлөрү сыяктуу эле өзүнүн салттуулугу, өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат. Сөөк иштетүүнүн жана мүйүзчүлүктүн технологиялык ыкмаларын изилдөө, элдин этникалык тарыхын таанып билүүгө жардамын берет. Бирок, ушул мезгилге чейин, кылымдар бою элдин маданиятынын бир формасы болгон кыргыздардын салттуу сөөк иштетүү жана мүйүзчүлүк өнөрүнө арналган атайын этнологиялык изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Жогоруда айтылган өксүктөрдү эске алып, кыргыз элинин салттуу сөөк иштетүү жана мүйүзчүлүк көркөм өнөрүнө тиешелүү изилдөөлөрдү жүргүзүүнү чечтик.

Дипломдук иште кыргыздардын сөөк жана мүйүз иштетүү чеберчилиги жөнүндө сөз болот. Дипломдук иш киришүү, төрт бөлүм, корутунду, колдонулган адабияттардан жана сүрөттөрдөн турат.

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, дипломдук иштин максаты, милдеттери, археологиялык чеги, методу, изилдөөнүн булактык базасы тууралуу сөз болот. Биринчи бөлүмдө сөөктөн жана мүйүздөн жасалган буюмдар боюнча изилдөөлөр тууралуу жалпы маалымат берилет. Экинчи бөлүмдө сөөк жана мүйүз иштетүү чеберчилигине мүнөздөмө берилет, сөөк жана мүйүз түрлөрүнүн өзгөчөлүктөрү каралат. Үчүнчү бөлүмдө кыргыз элинин сөөк иштетүүдөгү жана мүйүзчүлүктөгү технологиясы, өзгөчө ыкмалары жөнүндө сөз болот. Төртүнчү бөлүмдө Кыргыз Республикасында көптөн бери жүргүзүлүп келген археологиялык казуулардын жыйынтыгында топтолгон материалдар функциясына жараша классификацияланып, мүнөздөмө берилет. Корутундуда жайынтыктоочу сөздөр жана дипломдук иштин жүрүшүндө пайда болгон суроолорго автордун пикири менен жооп берилет.

Ачкыч сөздөр: Кыргызстан, кыргыздар, сөөк иштетүү, мүйүзчүлүк.

ÖZET

Kemik ve boynuz işletme sanatı Kırgızistan'ın kültürel miras listesinde yer almaktadır. Başka işletme sanatları gibi kendi farklı özellikleri vardır. Tarihi daha iyi anlamaya yardım edecek sağlam bilgileri verebilirdi. Ancak, bu güne kadar Kırgızistanda bu konu ile ilgili özel araştırmalar yapılmamıştır. Yukarıda söylenen eksikleri dikkate alarak bu konuyu incelemeye karar verdik ve neticede toplanan bilgiler bitirme tezdin temelin oluşturmuştur.

Tezde Kırgızlar'dın kemik ve boynuz işletme sanatı söz konusu olacaktır. Tez, girişten, dört bölümden, sonuçtan, kaynaklar listesinden ve resimlerden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezin konusu ve güncelliği, amacı, hedefleri ve tezin yapısından bahsedilmektedir. Birinci bölümde kemik ve boynuz işletme hakkında yürütülen araştırmalarının tarih yazımı anlatılmaktadır. İkinci bölümde bölümde kemik ve boynuz işletme sanatının genel açıklaması ve malzeme türleri ile ilgili bilgi verilmektedir. Üçüncü bölümde Kırgızlar'dın kemik ve boynuz işletme sanatında geleneksel teknolojileri anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde Kırgızistanda uzun zamandan beri yürütülen arkeolojik kazıların sonucunda alınan artefaktlarının açıklaması ve sınıflandırması yer almaktadır. Sonuç kısmında ise araştırmanın sonuçlarından bahsedilmektedir.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, Kırgızlar, kemik işletme, boynuz işletme.

КИРИШҮҮ

Археология – артефакттардын негизинде байыркы элдердин материалдык маданиятын, жашоо мүнөзүн, салттын, ишенимин изилдеп кайрадан калыбына келтирүүчү илим катары эсептелинет. Албетте, ар кандай категориядагы буюмдар комплекстүү түрдө терең изилдениши керек. Анткени, тарых ар кандай бөлүктөрдөн турган сүрөттөй. Ал бөлүктөрдү топтоп бир арага келтиргенде гана жалпы түшүнүк пайда болот. Ар бир бөлүк башка бөлүктөр менен түздөн-түз байланышта болсо деле, өзүнүн уникалдуулугун жана өзгөчөлүгүн жоготпойт. Ошондой бөлүктөрдүн бири сөөк жана мүйүз иштетүү чеберчилиги. Тарыхтагы эң байыркы чеберчиликтердин арасында сөөк жана мүйүз иштетүү биринчилерден пайда болуп, маданияттын маанилүү тармагына айланган.

Кыргыз элине таандык салттуу сөөк иштетүү, мүйүзчүлүк жана аларга байланыштуу үрп-адаттар, каада-салттар кошуна көчмөн элдердин бул багыттагы кол өнөрчүлүгүнө көптөгөн жактарынан окшош болгону менен, айырмачылыгы жана өзгөчөлүгү дагы аз эмес. Айрыкча көңүлдү бура турган нерсе, бул биздин күнгө чейин жеткен, эл арасында сакталып калган жана археологиялык казуулардан табылган сөөк жана мүйүз буюмдарынын жасалуу ыкмаларынын, кооздуктардын, оймо-чиймелердин сыр түйүндөрүнүн чечилбей келгенинде.

Учурда сөөк иштетүү жана мүйүзчүлүк Кыргыз элинин материалдык эмес маданий мурастарынын элементтеринин тизмесине киргизилген (Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурасы жөнүндө. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, 2012).

Алсак, мүйүзчүлүк – элдик кол өнөрчүлүктүн бир түрү, зергерчиликтин жердиги катары тизмеге киргизилип, ал эми мүйүз көркөм буюмдарды кармоонун түбөлүктүү материалы болуп эсептелет. Мүйүз иштетүүдө уйдун, топоздун, кой-эчкилердин, кайберендердин, тоо текенин, кулжанын, бугунун, эликтин мүйүздөрү пайдаланылат. Мүйүздөн сөйкө, шакек, билерик, тарак, чакча, мүйүз оймок, топчу ж.б. зер буюмдары жасалат. Ошондой эле тизмеге

зергерчиликтин жердиги катары сөөк иштетүү киргизилип, сөөк иштетүүдө уйдун, топоздун, кой-эчкилердин, кайберендердин, тоо текенин, кулжанын, бугунун, эликтин, төөнүн сөөктөрү пайдаланылып, тарак, шимек, шибеге, топчу, бычак сап, сөөк желбирөөч ж.б. буюмдар жасалаары белгиленген.

Кыргыз элинин көчмөн турмушу көчүп жүрүүгө ылайыктуу материалдык маданиятты жараткан, ошондон улам сөөк иштетүү жана мүйүзчүлүк кол өнөрчүлүктүн башка байыркы түрлөрү сыяктуу эле өзүнүн салттуулугу, өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат. Сөөк иштетүүнүн жана мүйүзчүлүктүн технологиялык ыкмаларын изилдөө, сөөк жана мүйүз чеберчилиги кыргыз маданиятынын өзгөчө тармагы катары каралып, кыргыз элинин тарыхында болуп өткөн ар кандай процесстер тууралуу маалымат берип жана элдин маданияттуулугун таанып билүүгө жардамын берет.

Изилденүүчү тема тууралуу көптөгөн эмгектер бар. Алардын ичинен биздин темага керектүү маалыматтарды төмөндө белгиленген авторлордун эмгектеринен тапсак болот. Авторлорду эки топко бөлүп кароону чечтик:

- Чет элдик окумуштуулардын эмгектери;
- Кыргыз Республикасынын окумуштууларынын эмгектери.

Дипломдук иш Кыргыз Республикасынын аймагы менен чектелсе дагы, булактык базасы бүтүн Борбордук Азия регионун камтыйт (Казахстан, Таджикистан, Өзбекистан жана Алтай). Анткени, бул чөлкөмдө жашаган элдер тарыхы жана маданияты менен бири-бирине абдан тыгыз байланышта турат.

Орто кылым доору иштин хронологиялык чеги катары аныкталды, анткени бул мезгилде сөөк жана мүйүз чеберчилигинин эң жогорку даражада болгондугу археологиялык жактан тастыкталган.

Изилдөөлөрдүн булактык базасын Борбордук Азиянын типтүү эстеликтери тууралуу жарыяланган материалдары түздү.

Жогоруда айтылгандарды эске алып, иштин максаты катары, кыргыз элинин көркөм өнөр чыгармачылыгындагы салттуу сөөк иштетүүнүн жана мүйүзчүлүктүн сүрөттөлүшүн ачып көрсөтүүнү чечтик. Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн алдыга төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

- а) сөөк иштетүүнүн жана мүйүзчүлүктүн изилденүү тарыхы;

б) сөөк жана мүйүз иштетүү тууралуу жалпы маалымат берүү;

в) сөөктөн жана мүйүздөн жасалган буюмдардын пайдаланылышын жана жасоо технологиясын ачыктоо;

г) Кыргызстанда табылган артефакттарга мүнөздөмө берүү жана аларды классификациялоо.

Дипломдук иште тарыхый салыштыруу метод колдонулду. Тарыхый салыштыруу методу илимде тарыхый кубулуштардын окшоштук белгилерин (жайылыш ареалын, формасын жана өнүгүү этаптарын) изилдейт.

Изилдөөлөрдүн апробациясы. Изилдөөлөрдүн натыйжасында дипломдук иштин темасына байланыштуу төмөндөгүдөй апробациялык иш-чаралар жүргүзүлдү:

I. Конференциялардагы баяндамалар.

1. 09.10.2015. Манас эпосунда сөөктөн жана мүйүздөн жасалган буюмдардын сүрөттөлүшү. «Глобализация контекстиндеги салттуу билимдер».

II Эл аралык илимий-практикалык конференция. КНАУ, Бишкек, Кыргыз Республикасы (Гүлназ АСКАРБЕК).

2. 21-23 апрель 2016. Кыргыз элинин сөөк иштетүүдөгү жана мүйүзчүлүктөгү салттуу өнөрү. Жаш түркологдорун VII эл аралык симпозиуму. Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Бишкек, Кыргыз Республикасы (Гүлназ АСКАРБЕК).

II. Макалалар.

1. Гүлназ АСКАРБЕК. Манас эпосунда сөөктөн жана мүйүздөн жасалган буюмдардын сүрөттөлүшү // Вестник КНАУ. – Бишкек, 2015. - №3 (35). - С.00-00. (макала) // Манас эпосу жана кыргыз салты аттуу конференция. Урумчү. 23-25-окт. 2015. (макала).

2. Кыргыз элинин сөөк иштетүүдөгү жана мүйүзчүлүктөгү салттуу өнөрү. Жаш түркологдорун VII эл аралык симпозиуму. Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Бишкек, 21-23 апрель 2016 (абстракт).

I БӨЛҮМ. Сөөктөн жана мүйүздөн жасалган буюмдар боюнча изилдөөлөр тууралуу жалпы маалымат

Сөөктөн жана мүйүздөн жасалган буюмдар тууралуу эң биринчи маалыматтар XIX кылымдын башында жалпы палеолит доору боюнча эмгектерде чагылдырыла баштаган. Кол өнөрчүлүктүн бул тармагы өз алдынча эмес, адамзаттын таш доорунда эле акыл-эстүү жана маданияттуу болгондугун далилдеш үчүн гана колдонулуучу курал катары эсептелчү. Дал ушундай максатта 1828-жылы Турналь археологиялык казууларда табылган адам тарабынан иштетилген айбандардын сөөк калдыктары коомго тартууланган. Кийинчерээк, окшош пикирлер окумуштуулар Э.Ларте жана Т. де Мортильенин эмгектеринде жарыяланган [De Mortillet, 1900; Бородовский, 1997].

XIX кылымдын экинчи жарымында, сөөктөрдүн адам тарабынан иштетилгендигин белгилөө үчүн критерийлерди иштеп чыгуу боюнча ойлор пайда болгон. Археологиялык казууларда табылган айрым сөөктөр адамдын колу менен жасалып колдонулганы, жадагалса ал буюмдардын кайсыл таш куралдары менен жасалгандыгы аныкталды. Бирок, ошондой болсо дагы «сөөк индустриясын» өз алдынча бөлүп кароого учур келген эмес.

Мындай учур XIX кылымдын соңунда келет. Технологиялардын өнүгүүсү менен бирге сөөк жана мүйүздөн жасалган буюмдар археологиялык булак катары эсептелип жана сөөктүн деталдуу анализи кең маалыматтарды бере баштады. Мындан улам, алардын иштетүү технологиялары тууралуу палеолит доору адистер тарабынан изилдөөлөргө жана реконструкцияларга алына башталган.

XX кылымдын 30-жылдары бул теманы изилдеп, өзгөчө маани берген Г.Бонч-Осмоловскийден баштап «сөөк индустриясы» СССР археологиясында татыктуу ордун ээлейт. Ал сөөк буюмдарынын функциясын аныктоого аракет калган. Ошол учурдан баштап «сөөк иштетүү» советтик археологиясынын байыркы коом тууралуу эмгектеринин бир бөлүгү катары жазыла баштады.

40-жылдары эксперименталдуу жана этнографиялык тажрыйбанын негизинде сөөк иштетүү индустриясынын реконструкциялоо аракеттери жүргүзүлгөн. Ошол эле учурда М.М. Герасимов тарабынан «сөөк

индустриясынын» пайда болушу жөнүндө жаңы гипотезалар сунушталган. Анын пикири боюнча «сөөк индустриясы» тамак-аш керекчилигинен пайда болуп жана тамак-аш калдыктарынын утилизациясына негизделип, өзүнчө бир өнөргө айланган [Бородовский, 1997].

Окумуштуу М.Е. Фосс неолит доорунун «сөөк индустриясын» изилдеп, ал доордогу куралдарга басым жасап, алардын мүмкүнчүлүктөрү жана ролу жөнүндө жазып чыккан. Натыйжада, көптөгөн суроолор ортого чыгып, жаңы изилдөө тармактары пайда болгон. Мисалы, «сөөк индустриясындагы» өнүгүү тенденциялары же сөөк жана жыгач иштетүүдө технологиялык окшоштуктар [Фосс, 1941].

Экинчи Дүйнөлүк согуштан кийинки чет өлкөлүк изилдөөлөрдө, сөөк жана мүйүздөн жасалган буюмдар, доорду аныктоо практикасында колдонула баштаган. Жыйынтыгында, америкалык изилдөөчүлөр Г.Ларсендин жана Ф.Рэйнейдин эмгектеринде сөөк жана мүйүздөн жасалган буюмдарга чоң маани берилген. Алардын айтымы боюнча, таш доорунан темир дооруна өтүү заманында жасалган эстеликтердин хронологиясын аныктоодо, дал ушул буюмдардын жардамы тийген [Larsen;Raineу, 1948;Бородовский, 1997].

Азыркы учурдагы «сөөк индустриясынын» картинасын XX кылымдын 50-жылдары жазылган эмгектер түзөт. Бул жылдар «Сөөк индустриясы» үчүн абдан маанилүү мезгил, анткени бул жылдары С.А.Семенов, сөөктүн жана мүйүздүн археологиялык булак катары колдонулушу тууралуу пикирин жазып чыгат жана сөөк материалдарынын деталдуу мүнөздөмө схемасын, сөөк бетинин өзгөрүү системасын иштеп чыккан [Бородовский, 1997].

60-жылдары теманын өнүгүүсү «Жаңы археология» идеясы менен дал келет.

80-жылдары сөөк буюмдарынын систематизациялоо жана классификациялоо суроолору негизги көйгөйгө айланып, окумуштуулар өзүнүн изилдөөлөрүндө табигый илимдердин методдорун колдоно башташкан. Ошондон баштап, бул багыт өз алдынча тармак катары каралып, системасы, критерийлери, булакнаамасы жана жаңы изилдөө чөйрөлөрү ачылды.

1.1.Сөөк жана мүйүз темасы чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде.

Бородовский А.П. «Древнее косторезное дело юга Западной Сибири» аттуу китебинде сөөк жана мүйүз иштетүү чеберчилигинин тарыхын терең изилдеген. Автор негизги максат катары Батыш Сибирдин түштүк чөлкөмүндө көп кылымдардан бери өнүгүп келген чеберчиликтин, тактап айтсак акыркы 4 миң жылдык технологиясын реконструкциялап, анын өнүүгүсүн жана өнүгүү факторлорун жөнөкөй тил менен түшүндүрүп берүүнү көздөгөн. Булак базасын акыркы 30 жыл ичинде ишке ашкан археологиялык казууларда табылган артефакттар түзгөн. Мындан тышкары окумуштуу тарабынан бул тема боюнча көптөгөн макалалар жазылган. Максатты ишке ашыруу үчүн автор төмөндөгү милдеттерди алдына койгон:

1. Батыш Сибирдин түштүк тарабынын сөөк иштетүү өндүрүмдөрүн чогултуу жана жалпылоо;
2. Материалдын түзүлүшү, технологиялык жана функционалдык белгилери боюнча систематизациялоо;
3. Метал дооруна мүнөздүү сөөк иштетүүдө чийки зат табуу жолдорун, материалды иштеп чыгуу процессин жана куралдардын ассортиментин аныктоо;
4. Байыркы экономиканын өзүнчө бир бөлүгү катары каралган сөөк чеберчилигинин ар кандай тарыхый жана маданий мезгилде (коло, эрте темир жана орто кылым доору боюнча) өнүгүүсүнө мүнөздөмө берүү.

Китептин биринчи бөлүмүндө автор сөөк иштетүүнүн жалпы тарыхы, өнүгүү этаптары тууралуу маалымат берет. Экинчи бөлүгүндө автор сөөк буюмдарын изилдөөдөгү методикалар тууралуу сөз кылат, анын пикири боюнча сөөк буюмдарын изилдөөдө көптөгөн факторлорго көңүл буруш керек. Мисалы, изилденип жаткан буюмга баа берүүдөн мурун кандай сөөк түрүнөн жасалгандыгы, кайсыл чөлкөмдө табылгандыгы жөнүндө түшүнүк болуш керек. Ошондуктан салыштыруу таблицаларын түзүү керек, айтылган таблицалар эксперименталдуу түрдө ар кандай жаныбарлардын сөөк, мүйүз, тиш жана тырмактарынын структуралык анализин өзүнө камтыйт. Мындай

таблицалар буюмдарды изилдөөдө жана сактоо режимин аныктоодо жардам берет.

Мындан тышкары, автор сөөк буюмдардын классификациялоо маселесине кайрадан кайрылат. Классификация маселесинде археологиялык коом экиге бөлүнөт: сөөк иштетүүнү өзүнчө бир бөлүк катары карагандарга жана сөөк иштетүүнүн башка чеберчиликтерге “жардамчы” материал катары карагандарга. Биринчилер өз ара эки негизги группага бөлүнөт: сөөк буюмдарын материалдык жана функционалдык түрдө бөлгөндөр. Бородовский А.П. бул көз караштарды жетишээрлик эмес деп эсептейт, анткени анын ою боюнча классификациялоо этап менен жүргүзүлүшү керек. Биринчи этапта буюмдун кайсыл материалдан жасалгандыгын жана ал материалдын түрүн аныктоо керек, мисалы сөөк – түтүктүү сөөк. Кийинки этапта чийки заттын канчалык даражада даяр болгондугун (Бородовский А.П. бул тууралуу 3 түрүн белгилейт) жана технологиялык дэңгээлин аныктоо керек. Акыркы этапта буюмдун декоративдик өзгөчөлүктөрүн эске алып, функционалдык түрдө бөлүү мүмкүн болот.

Үчүнчү бөлүктө Бородовский А.П. ар кандай типтеги, формадагы сөөк жана мүйүздөрдүн өзгөчөлүктөрүн ачыктап, ошол учурдагы усталардын чеберчилигине баа берип, буюмдарды сөөктүн түрүнө жараша даярдоо ыкмасы жана алар колдонгон куралдар тууралуу кенен маалымат берет. Автор сөөк индустриясын байыркы экономиканын бир бөлүгү катары эсептеп, байыркы чеберчиликтин 9 көрсөткүчүн белгилейт:

1. Чийки заттын болушу;
2. Чийки затты алгачкы иштетүүнүн (заготовклар) болушу;
3. Полуфабрикаттардын болушу;
4. Даяр буюмдардын болушу;
5. Туура эмес жасалып калган буюмдардын болушу;
6. 1-5 пунктта айтылып кеткендердин массалык түрдө кездешкендиги;
7. Колдонулган куралдар;
8. Өзгөчө куралдар (темир, жыгач усталардыкына окшош)
9. Негизделип калган иштетүү ыкмалары.

Дипломдук иштин негизги бөлүмүндө, айтылып кеткен 9 көрсөткүчкө таянып, Кыргызстандын аймагында сөөк иштетүү чеберчилигинин болгондугун далилдеп берүүнү аракет кылабыз.

Төртүнчү бөлүктө чийки затты табуу маселесин жана анын кээ бир башка чеберчиликтерде жардамчы материал катары болгондугу тууралуу сөз болот. Автордун ою боюнча материал табуу көпчүлүктө кыйынчылык түзгөн эмес. Материалдарды кандай мезгилдерде жыйноо маселеси жөнүндө автор кызыктуу маалыматтарды берет.

Жыйынтыктап айтканда, Бородовский А.П. сөөк чеберчилигин эксперименталдуу түрдө изилдеген, ал эми китеп технологиялык жана этнографиялык жактан маалыматтарга абдан бай.

Кыргызстандын аймагында жүргүзүлгөн археологиялык казууларда табылган материалдарга таянсак, кыргыздардын сөөк жана мүйүз иштетүү чеберчилиги 9 критерийге толугу менен жооп бере алгандыгы тууралуу баалуу маалыматтарды А.Н. Бернштамдын эмгектеринен тапсак болот. А.Н. Бернштамдын археологиялык изилдөөлөрү 1933-ж. Орто Азияны археологиялык жактан изилдөө максатында Кыргызстандын Чүй жана Талас өрөөндөрүнө, Казакстандын түштүк райондоруна илимий сапар менен келүүсүнөн башталат. Ушул мезгилден тартып, анын андан кийинки өмүрү жана илимий иши Орто Азиянын, айрыкча Кыргызстандын элдеринин байыркы жана орто кылымдардагы тарыхын изилдөө менен байланыштуу болгон. 1936-1941-ж.ж. ал Кыргызстан менен Казакстан аймактарындагы байыркы эстеликтерди изилдөө үчүн жыл сайын археологиялык экспедицияларды уюштуруп, ар түрдүү доорлорго таандык болгон жүздөгөн эстеликтерди аныктаган. Алар: Кыргызстандагы Кеңкол, Казакстандагы Берккара, Каргалы, Жуван-Дөбө көрүстөндөрү, Тараз, Красная Речка, Ак-Бешим, Кысмычы шаар чалдыбарлары ж.б.у.с. Мисалы, Кеңкол көрүстөндөрүндө таш, чопо, жыгач жана темирден гана эмес, кездемелер дагы жакшы сакталып калган. Ошондой эле, аскер көрүстөндөрүндө сөөк бастырмалары менен жаа менен кошо сөөктөн жасалган жебелер табылган. Залкар чыгыш таануучу А.Н. Бернштамдын чыгармалары изилдөөчүлөр үчүн көптөгөн тарыхый, этнографиялык даректүү фактыларды, маалыматтарды жана

өтө бай археологиялык материалдарды камтыган баа жеткис булак болуп кызмат кылары анык.

Сөөк иштетүү чеберчилигинин тарыхын изилдөөдө окмуштуу айым В.Е. Флерова-Нахапетяндын эмгектеринде баалуу маалыматтарды тапсак болот. «Резная кость юго-востока Европы IX-XII века» аттуу китеби дипломдук иштин негизги маалымат булагын түзөт. Бул М.И. Артамоновдун жетекчилигинде Саркел-Белая Вежа шаарчасында жүргүзүлгөн Волга-Дон археологиялык экспедициясынын казууларында табылган артефакттардын негизинде жазылган китеп. Изилдөөгө алынган сөөк коллекциянын ассортименти абдан бай: аскер куралдары, ат жабдыктары, иш куралдары, кооздуктар жана күнүмдүк турмушта колдонулган буюмдар. Автордун ою боюнча Саркел-Белая Вежанын сөөк иштетүү дэңгээли үй чарбасы менен чектелген, бирок ошол эле учурда жергиликтүү усталар жакынкы шаарчаларды дагы сөөк буюмдары менен камсыз кылып турган. Флерова В.Е. сөөк иштетүү технологиясынан тышкары, орнамент өзгөчөлүктөрүнө дагы көңүл бурат.

Биринчи бөлүктө автор Саркел-Белая Вежа Волга-Дон археологиялык экспедициясы жөнүндө маалымат берет. Экспедиция алкагында табылган артефакттарга мүнөздөмө берип, чептин планографиясы тууралуу ар тараптуу пикирлерди айтып кетет. Автор Чыгыш Европанын сөөк иштетүү изилдөөлөрүндөгү датировка, интерпретация жана сөөк иштетүүнүн «чеберчилик» катары эсептөө маселелери боюнча, бул теманы изилдеген авторлордун эмгектерине кайрылып, ой жүгүртөт.

Экинчи бөлүктө Флерова В.Е. сөөк иштетүү темасынын чечилбей келе жаткан бөлүмүнө, буюмдарды классификациялоо маселесине токтолот. Флерова В.Е. Саркел-Белая Вежа артефакттарын үч чоң группага бөлүп карайт: 1-аскер жана аңчылык курал жарактары; 2-башка чеберчиликтерде жана 3-күнүмдүк турмушта (ритуалдык, кооздук, гигиеналык ж.б.) колдонуучу буюмдар. Ошол эле учурда биринчи группага тийиштүү буюмдар, экинчи же үчүнчү группага да тийиштүү болушу ыктымал. Мисалы, үстүнө орнамент түшүрүлгөн саадак накладкалары. Биринчиден аскер куралы, экинчиден түшүрүлгөн орнамент саадактын ээси үчүн бир кооздук же ритуалдык мааниге ээ болушу мүмкүн, ал эми үчүнчүдөн күнүмдүк турмушта дагы колдонула

турган буюм катары саналат. Ошондуктан классификация маселеси азыркыга чейин кыйынчылык жаратат. Бородовский А.П. буюмдарды материалдын түрү боюнча бөлүп караса, Флерова В.Е. буюмдарды группасы боюнча бөлүп, ал эми группаны ичинен да функциясы боюнча бөлүп карайт. Белгилеп кетчү нерсе, автор тарактарга өзгөчө маани берип, өзүнчө группага бөлүп карайт.

Үчүнчү бөлүктө буюмдарды даярдоо, материалды колдонуу ыкмалары жана декор тууралуу маалымат берилет. Автор сөөк артефакттарынын көбү иштетилбеген түрүндө табылгандыгын, сөөктөрдүн 20% гана иштетилгендигин белгилейт. Бул маалымат сөөк иштетүүнүн профилдүү эместигин кабарлайт. Сөөк иштетүүнүн башка чеберчиликтер менен байланышын, өзгөчө жыгач иштетүү менен технологиялык жана колдонулган курал жагынан окшоштугун белгилейт.

Төртүнчү бөлүктө археологиялык катмарлардын өзгөрүүсүнүн негизинде Саркел-Белая Вежа сөөк иштетүүнүн динамикасы берилет. Жыйынтыктап айтканда, В.Е. Флерованын эмгеги жакшы мааниде көркөмдөп жазылып, буюмду жасоо технологиясына, буюмдун функциясына гана токтобостон, сырткы кооздугуна дагы баа берип, декор маселесинде ар кандай орнамент түрлөрүн сүрөттөп берет. Автордун пикири боюнча Саркел-Белая Вежа сөөк иштетүүсү үй чарбасынын алкагында гана жүргүзүлүп, өзүнчө атайын чеберчиликке айланган эмес. Буюмдардын көпчүлүгү үй чарбасынын деңгээлинде жасалып, ал эми өтө чебер иштетилген буюмдар бир гана жаа усталары тарабынан жасалган, жасоо ыкмасы атадан балага берилип жашыруун сыр катары кармалган. Бирок, ошол эле учурда жыгач иштетүү чеберчилигинин негизинде «жардамчы» бөлүгү катары каралчу.

Г.А. Хлопачев, Е.Ю. Гиря «Секреты древних косторезов Восточной Европы и Сибири: приемы обработки бивня мамонта и рога северного оленя в каменном веке» (2010) аттуу эмгегинде бул теманы практикалык жагынан изилдеп, сөөк жана мүйүздү иштетүүдө байыркы методдорду колдонуп, лабораториялык жыйынтыктар менен коштоп, реконструкция иштерин жүргүзүшкөн. Изилдөөнүн өзгөчөлүгүн айта кетсек, абдан мыкты сапатта материалдардын микрофотосъемкасы жасалган.

Мындан тышкары, дипломдук ишти жазууда көптөгөн авторлордун

макалалары дагы колдонулду. А.А. Овчинникова жана Л.И. Смирнова аттуу изилдөөчүлөрдүн макалаларында кызыктуу маалыматтар бар. Л.И. Смирнованын «Состав сырья косторезов древнего Новгорода» аттуу макаласында археологиялык табылгалардын негизинде сөөк түрлөрүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө жана ошол замандагы усталардын кандай материалды көбүрөөк тандагандыгы тууралуу айтылат.

Айтылган эмгектерде түздөн-түз кыргыздардын сөөк иштетүү чеберчилигине тиешеси болбосо деле, регионалдык масштабта сөөк жана мүйүз иштетүү жөнүндө жалпы маалымат алсак болот. Ал эми кыргыздардын сөөк иштетүүсү жана Кыргызстандын аймагында табылган сөөк буюмдары тууралуу төмөндө айтылып кетет.

1.2. Сөөк жана мүйүз темасы Кыргызстан окумуштуулардын эмгектеринде.

Кыргызстан окумуштууларынын эмгектерине кайрылсак, А.С. Акматалиевдин “Кыргыздын кол өнөрчүлүгү” (1996) аттуу китеби азыркы учурда бул тема боюнча эң негизги этнографиялык эмгек катары эсептелинет.

Археологиялык эмгектерге таянсак, акыркы убакыттарда бул тема боюнча К.Ш. Табалдиевдин жетекчилигинде жүргүзүлгөн археологиялык казууларында табылган артефакттар жана жазылган макалалары жардамга келет. «Средневековое косторезное дело на территории Кыргызстана» аттуу макаласында Табалдиев К.Ш. орто кылымдарда жасалган сөөк жана мүйүз буюмдарына мүнөздөмө берет. Автор артефакттарды ат жабдыктары, пряжка, кийим жана турмуш тиричиликте колдонуучу буюмдар, аскер куралдары жана ар кандай түрдөгү бастырмалары (бекемдөөчү, кооздук) деп бөлүп карайт. Сөөк буюмдарынын функциясы жөнүндө маалымат берип жана алардын башка региондордогу аналогияларын келтирет. Мындан тышкары, эки табылганын бетине чегилген уникалдуу орнамент жана декорду изилдеп, сүрөттөгү персонаждардын сакралдык мааниге ээ болгондугу жөнүндө кызыктуу билгилерди келтирет.

II БӨЛҮМ. Сөөк жана мүйүз иштетүү тууралуу жалпы

маалымат

Мүйүз жана сөөк, көркөм өнөрчүлүктүн объектиси катары төмөндөгүдөй мүнөздөлөт:

Мүйүз – зергерчиликтин жердиги. Аларга үй айбандарынын (уйдун, топоздун, кой-эчкилердин) жана кайберендердин (тоо текенин, кулжанын, бугунун, эликтин) мүйүздөрү кирет. Мүйүзчүлүк – элдик көркөм кол өнөрчүлүгүндөгү устачылыктын бир түрү. Малдын жана кайберендердин мүйүзүнөн чеберлер турмуш-тиричиликке таандык мүйүз тарак, мүйүз чакча, желенин тээги, камчынын, бычактын сабы, түндүктүн чамгарагы, ордо оюнуна абалак, кыз-келиндердин асем үлгүлөрү жасалган. Кыз-келиндердин мүйүздөн жасалгалары сөйкө, желбирөөч, билерик, шакек, оймок, чолпу, тарак, чач бастыргыч, түймө-тор токуучу иймек, төөнөгүч, бой тумар, ачкыч илгич, бут кийимди кийүүчү кашыкча, мындан сырткары чакча өңдүүлөр төрт-беш түрлөнүп кармалат. Буларды өзүнчө чыгаруучу формаларын бири-бирине окшоштурбай кармоочу чеберлер бар.

Сөөк – зергерчиликтин жердиги. Ага малдын (төө, уй, топоз, жылкы, кой-эчки, кайберендердин (бугу, тоо теке, кулжа) сөөгү пайдаланылат. Сөөктөн кооз белек-буюмдары, ар түрдүү кутучалар кармалат. Сөөктөн азем буюмдардан сырткары бычак сап, ар кандай тээктер, балага шимек, топчу, седеп, ордо томпою өңдүүлөр кармалат да, аны жасоочу аспап-куралдары мүйүзчөлөрдүн аспап-куралдарынан айырмаланбайт.

Тарыхый маданий мурас катары сөөктүн орду өтө зор. Сөөк, дүйнөнүн ар кайсы маданияттарында маанилүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Таш, кайрадан иштелип чыкканда, өзүнүн баштапкы касиеттерин жоготпойт, өзгөрбөйт. Темир менен чопо, тескерисинче жаңыдан такыр башка формада жаралат, ал эми сөөк, тирүү жандын өлгөнү менен гана жеткиликтүү болуп, алгачкы касиеттерин жоготпой жашоо энергиянын сактагычы жана өлбөстүктүн символу катары алынат [Фразер Д. 1980. С. 587, 588]. Ошондуктан, көптөгөн

элдердин маданиятында сөөк, диний ритуалдардын азыркы күнгө чейин кайталангыс бөлүгү.

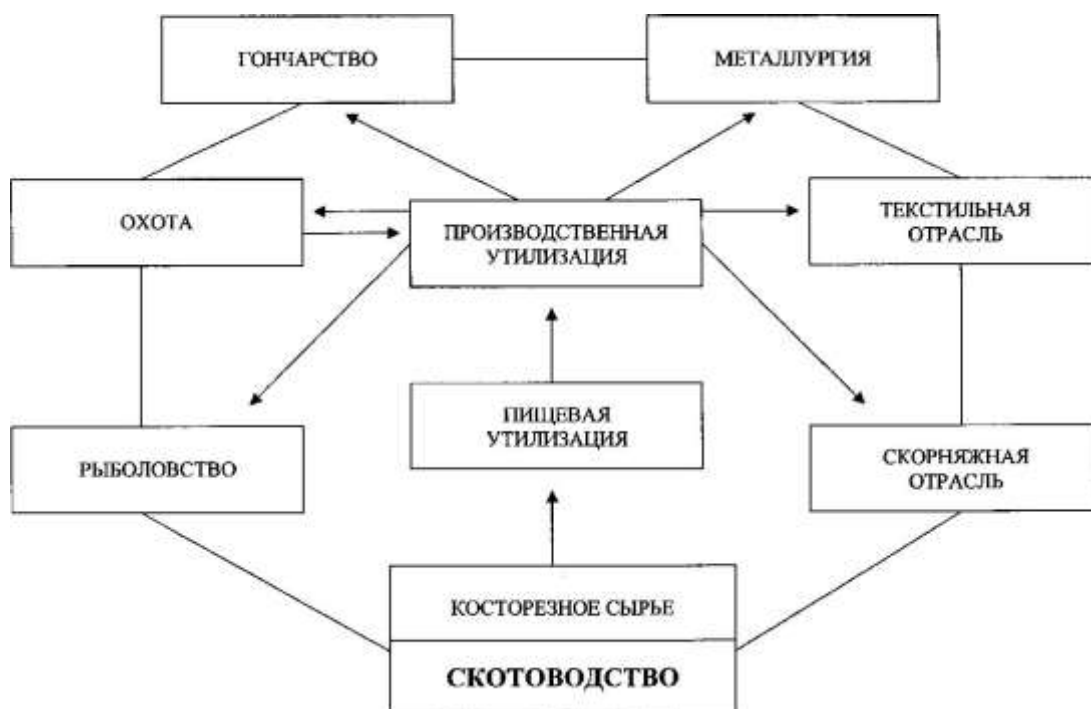
Элибиздин турмуш-тиричилигинде пайдаланылган, сөөктөн жана мүйүздөн жасалган салттуу буюмдарды колдонулушу боюнча төмөндөгүдөй классификацияласак болот:

жоокердик курал-жарактар,
салттуу оюндарда колдонулган буюмдар,
турмуш-тиричилик буюмдары,
үндүү аспаптар жана азем буюмдар.

Сөөк иштетүү азыркы күнгө чейин көптөгөн түндүк элдердин маданиятында ишин улантууда. Эң белгилүү сөөк усталар көпчүлүктө Түндүк Азия регионунда кездешет. Айтылган регион Урал тоолорунан баштап Тынч океанына чейин, Түштүк Сибирдин талааларынан Түндүк муз океанын чейин жайылган өрөөн. Тайга жана тундра менен жайылган эбегейсиз аймакта кылымдар бою якут, чукча, ненец сыяктуу элдер жашап келген. Жергиликтүү калк мергенчилик, балык улоо жана бугу багуу менен алектенет. Кээ бир жерлерде жылкы багуу дагы өнүккөн. Жыгач, таш жана темир сыяктуу материалдардын жетишпестиги, сөөктүн кеңири колдонулгандыгынын жана сөөк иштетүүнүн өнүккөндүгүнүн негизги себеби. Буюмдарды жасоо ыкмасындагы салттуу билимдер кылымдар бою атадан балага берилип, жашыруун сыр катары сакталып келет. Өзгөчө Холмогор, Ямал, Тоболь, Якут жана Чукотка усталары сөөк иштетүү сферасында абдан белгилүү. Совет учурунда ар кандай көргөзмөлөрдө жана жарманкелерде өздөрүнүн эмгектери менен элге таанымал болушкан, алардын буюмдары кирешүлүү брендке айланган. Материал катары мамонт азуусу, кашалот жана морждун тиштери, багыш жана бугу мүйүздөрү же жөнөкөй малдын сөөгү (цевка) колдонулган. Мамонттун сөөктөрү азыркы күнгө чейин табылып, колдонулуп келе жатат. Мамонт сөөгүн кайра иштеп чыгуу салттуу ыкмасы көп кылым мурун калыптанып, азыркыга чейин унутула элек. Түндүк элдери сөөктөн жебе учтарын, карабиндердин кундагын, колду сактай турчу бастырмаларды кооздоп, өзгөчө мотивдеги орнаменти менен жасашкан.

Нэцкэ аттуу япондордун кол өнөрчүлүгүнүн бир түрү дүйнөнүн баардык жеринде кооздугу менен өзүнө миллиондогон элдерди тарткан. Япондор, улуттук кийимдеринде чөнтөктөр болбогондугу үчүн, керектүү буюмдарды кичинекей баштыка салып, жиптин бир учу менен байлап коюшчу, ал эми экинчи учуна *Нэцкэ*ни салмакты бир деңгээлде сактай турчу брелок катары байлап коюшчу. Ошентип, бир эле учурда эки функцияны аткарган *Нэцкэ* көркөм чеберчилигине айланган, усталар кардарлардын каалоосуна жараша ар кандай формада жана ар кандай материалдардан жасап беришкен. Бирок, көп учурда сөөк, мүйүздөн жана жыгачтан жасалган. Азыркы учурда усталар чыныгы *Нэцкэ*лерди жогору баада атайын заказ менен жасашат, ал эми жөнөкөй *Нэцкэ*лер заводдордо сувенир катары жасалып келет. Япондордун батыш форматтагы жашоого өтүшү салттуу жашоо укладына өзгөрүү киргизген. Европа стилиндеги кийимдер улуттук кийимдерди арткы планга жылдырып, натыйжада *Нэцкэ*лерге болгон муктаждык да азайган.

Сөөк жана мүйүз органикалык материал, башка материалдар менен салыштыруу болбойт. Сөөк иштетүүдө жергиликтүү климаттык өзгөчөлүктөргө көңүл буруш керек. Алар түздөн-түз географиялык жана климаттык өзгөчөлүктөр менен байланышта турат. Түндүк элдери үчүн сөөк негизги материал, кирешелүү чеберчилик болсо, кыргыздарда үй чарбасынын бир бөлүгү болчу. Ошондуктан, кыргыздардын сөөк иштетүүсү менен жогоруда айтылып кеткен элдердин сөөк иштетүүсүн толугу менен салыштыруу туура эмес.

1-сүрөт. Гончаровдун схемасы. Сөөк иштетүүнүн башка экономикалык тармактар менен байланышы.

Гончаровдун схемасы боюнча сөөк иштетүүдө керектүү материалдар негизинен тамак-аш утилизациясынын жана мергенчилик ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгында алынат. Даярдалган сөөк буюмдар балык улоодо, кумурачылыкта, тигүүчүлүктө, тери иштетүүдө жана темир өндүрүүдө кеңири колдонулат.

2.1. Сөөк түрлөрү:

1. Малдын сөөгү:

Түтүктүү сөөк. Эң жөнөкөй, жеткиликтүү жана ар кандай буюмдарды жасоого ыңгайлуу материал катары сөөк усталар тарабынан бааланат. Түтүктүү сөөк табигый формасында узунунан жана шакекче түрүндө чагылуусу, усталардын ишин жеңилдетип, дароо эле даяр буюмга айланат. Ал эми кайнатуу жана ысытуудан кийин сөөк пластиналарга жайылат. Чийки затты даярдоодо үч форма бар:

- 1) алгачкы табигый форма;
- 2) жарым-жартылай өзгөртүлгөн форма;

3) толугу менен өзгөртүлгөн форма.

Ал эми, материалдын калдыктары утилизацияланып, отко ыргытылып жиберилген.

Байыркы усталар сөөктү эпифиздерден ажыраткандан кийин, жиликтин ичиндеги чучугунан тазалашчу. Сөөктү жумшартып алган соң, узунунан чаап, пластиналарга бөлүп ажыратып, ар кандай буюмдарды жасашчу [Бородовский, С. 61]. Мисалы, жебелердин учу, тери иштетүүдө колдонулчу курал-жарактар. Сөөктү кайнатпай жөн гана эпифиздерин алып салып, жилик чучугунан тазалап, ийне салгыч сыяктуу кутучаларды дагы жасашчу.

Жалпак сөөк. Бул топко баш сөөгү, кабырга, жамбаш жана далы сөөктөрү кирет. Чийки затты даярдоодо, түтүктүү сөөк сыяктуу, үч формага бөлүнүп каралат. Мисалы, табигый формасында жаак сөөгү (кээ бир учурда тиштери менен кошо) орок функциясында кыргыздар тарабынан колдонулчу [Бородовский, С.67].

Сөөктүн майда уюктуу көпшөк жери ортодо болгондугу үчүн, материалды эки чоң пластинага бөлүшчү. Ал эми баш жана далы сыяктуу сөөктөр байыркы элдерде, анын ичинде кыргыздарда, өзгөчө сакралдуу мааниге ээ. Айтылган сөөктөр шаман ритуалдарында, төлгө салууда азыркы күнгө чейин колдонулуп келет. Ушул себептен улам иштетилбей, алгачкы табигый формасында колдонулгандыгы толук мүмкүн.

Чүкө (астрагал, альчик). Чүкөнүн мааниси археолог жана этнографтарды көптөн бери кызыктырып келген маселеге айланган. Анткени чүкө байыркы цивилизациялардын тарыхый эстеликтеринде табылып, ошол эле учурда жаңы доорго чейин колдонулуп келген буюм. Чүкө ар кандай түрдө (жылмаланган, оюлган, оймо-чиймеси менен) жана ар кайсы жерде (курган, шаарчаларда) жолугат.

Бутанаевдин маалыматы боюнча, хакастардын түшүнүгүндө чүкөлөр “малдын жанын” тартып, алардын санын көбөйтүп, жамандыктан сактайт. Чүкөнүн саны миңге жеткенде, аларды мал сарайында “дагы да көбүйсүн” тилеги менен көмүп коюшат. Малчылык менен алектенген хакастар үчүн мал байлык жана токчулукту түшүндүрөт [Бутанаев, 1993; Сатаев, 2016].

Ошол эле учурда оң жото жилик аманчылыкты жана жакшылыкты чакыра турчу амулеттин ролун аткарчу. Жиликти тартиби менен тазалап, үйдүн бир жеринде сактап же бешикке илип коюшчу [Галданова, 1992; Сатаев, 2016].

Есбергеновдун айтымы боюнча, каракалпактар бала төрөлгөндө тонду боз үйдүн босогосунун астына көмүп коюшкан. Эркек бала төрөлгөндө чүкө менен, ал эми кыз бала төрөлсө, таруу менен. Мындай салт кийинки балдардын аман-эсен төрөлүшү үчүн жасалчу [Есбергенов, 2000; Сатаев, 2016].

Окшош салттар өзбек жана таджик элдеринде кездешет [Сатаев, 2016].

Түлөбаев Зарлык ак сакалдын айтымы боюнча кыргыздарда чүкө сакралдуу капитал жана статустун белгиси катары эсептелчү. Алардын саны түздөн-түз чүкө ээсинин малынын саны, коомдук иш-чара жана тойлордо алган жогорку даражадагы устукандар менен байланыштуу болгон. Чүкөнүн саны канчалык көп болсо, ошончолук адам барктуу эсептелген. Анткени, устукан иерархиясында экинчи орунда турган жото жилик ар кимге эле тартыла берген эмес. Чүкө атадан балага мурас катары берилет, сатылбайт жана алмаштырылбайт. Жото жиликти берүүдөн мурун, чүкөсүн омуруп алуу туура эмес көрүнүш. Балдар чүкөнү боёп, оймо-чийме жана белгилерди коюп башкаларга окшошпосун деп кооздошот.

2. Морж, пил жана мамонт азуусу:

Биздин чөлкөмдө кездешпесе дагы, түндүк элдерде кеңири тараган материал. Чийки зат иштетүү ыкмасы жергиликтүү климаттык өзгөчөлүктөргө ылайыкталган, азууну бир нече күнгө сууга салып коюшчу. Бул процедурадан кийин азуу жумшарып, өзү эле даяр пластиналарга бөлүнүп калчу, мындай абалда азууну ар кандай формада жиптер менен байлап, кайра белгилүү бир күнгө кургатып коюшчу [Хлопачев, Гиря, 2010]. Орнаментация маселесине келгенде, кадимкидей жыгач оюуда колдонулган куралдар менен мотивдерди тартышчу.

Ал эми тиш, жогоруда айтылган баш сөөгү жана далы сыяктуу сакралдык мааниге ээ болуп, жаман энергиядан коргой турган амулет катары колдонулчу. Ал түгүл азыркы күнгө чейин Мустанг королдугунда (Непал) адамдын сөөгүн ритуалдарда колдонуп келгендиги белгилүү. Окшош маселени

Джеймс Коул аттуу британдык изилдөөчү өзүнүн макаласында көтөргөн. Изилдөөчү макаласында байыркы элдердин маданиятында канныбализмдин фактылары ачкачылыктын жыйынтыгы эместигин жана адамдардын сөөгүн ритуалдык, бизге белгисиз себептерден колдонулгандыгын айтып кеткен.

Динге ишенүүлөрдөн тышкары кыргыздарда ыйык токойлорго, дарактарга, булактарга д.у.с. сыйынуу кеңири таркалган, бул көп сандаган магиялык аракеттер жана ырым-жырымдар менен байланыштуу болгон. Мазар деп аталган мындай жерлерге малдын сөөктөрүн жана баш сөөктөрүн, эчки-текелердин, аркар-кулжалардын мүйүздөрүн коюшкан. Бул тууралуу кыргыз элинин фольклорунда көптөгөн жомоктор, уламыштар айтылып келет.

2.2. Мүйүз түрлөрү:

Нык мүйүз (Бугу, элик, багыш). Нык мүйүз розетка, түтүк жана бутактардан турат. Розетка баш сөөктүн дүмүргө окшоп чыгып турган жеринде жайгашкан. Багыш мүйүзүнүн формасы бутактары бар күрөккө окшош. Мүйүз көзөнөктүү (поралуу) өзөктөн жана анын тегерегинде жайгашкан тыгыз материалдан турат. Археологиялык маалыматтар боюнча орто кылым усталары көбүнчө нык мүйүздү колдонушкан.

Көңдөй мүйүз (мүйүз кабы) жумшак, ийкемдүү жана катмардуу органикалык материал, курамы боюнча тырмак жана чач ткандарына окшош. Маданий катмарда сакталбайт. Мындай материалдан көбүнчө музыкалык аспаптар жасалат.

III БӨЛҮМ. Кыргыз элинин сөөк иштетүүдөгү жана мүйүзчүлүктөгү салттуу өнөрү

Кыргызстан жана жакынкы чөлкөмдөрдөгү аймактарда жаныбарлардын сөөк жана мүйүз иштетүүсү мезолит жана неолит доорунан бери байкалат. Ысык-Көлдүн бийик тоолуу районунда, Майтөр жеринде археологиялык чалгындоодо мезолит (неолит?) дооруна тиешелүү пластина менен дайындоосу конус формадагы белгисиз предмет табылган [Табалдиев, Юнусалиев и др. 1999]. Предметтин узундугу 11,5 см., астыңкы диаметри 2 см., ал эми үстүнкү диаметри 0,8 см. түзөт (1-сүрөт). Жердиги болжол менен бутактуу нык мүйүзү. Предметтин кең (астыңкы) жагында тиш сымал формада оюктар жасалган, учу жана бетинин бир жагынын жешилгендиги көп колдонгондугун белгиси. Буюм майсыздандырылып, сууга салынып чыланган эмес, мүйүздүн майда уюктуу көпшөк жери атайын чукулуп алынгандыгы, сөөк иштетүүдөгү эң эски технология тууралуу маалымат берет.

Кыргыз элинин көчмөн турмушу көчүп жүрүүгө ылайыктуу материалдык маданиятты жараткан, ошондон улам кол өнөрчүлүктүн башка байыркы түрлөрү сыяктуу эле өзүнүн салттуулугу, өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат. Сөөк иштетүүнүн жана мүйүзчүлүктүн кыргыз маданиятында өзгөчө тармакка айланышын А.П. Бородовскийдин 9 көрсөткүчүнө таянып далилдөөгө аракет кылабыз.

Бородовский сөөк индустриясын байыркы экономиканын бир бөлүгү катары эсептеп, байыркы чеберчиликтин 9 көрсөткүчүн белгилейт:

1. Чийки заттын болушу;
2. Чийки затты алгачкы иштетүүнүн (заготовклар) болушу;
3. Полуфабрикаттардын болушу;
4. Даяр буюмдардын болушу;
5. Туура эмес жасалып калган буюмдардын болушу;
6. 1-5 пунктта айтылып кеткендердин массалык түрдө кездешкендиги;
7. Колдонулган куралдар;
8. Өзгөчө куралдар (темир, жыгач усталардыкына окшош)

9. Негизделип калган иштетүү ыкмалары.

Элдин турмуш-тиричилигинде сөөк менен мүйүз буюмдардын орду маанилүү болсо дагы, Кыргызстандын археологиялык табылгаларында көп кездешпейт. Мындай абалдын бир нече себептери бар:

1. Сөөк менен мүйүз органикалык табияттуу материалдар болгондугу үчүн, нымдуу региондордо көп учурда сакталбай калат;
2. Топурактын курамында туздун концентрациясынын көбүгөндүгү;
3. Эски шаарлардын аз изилденгендиги;
4. Сөөк жана мүйүздүн утилизациялоосу (отун катары, үй салууда).

Биринчи жана экинчи пункттар түшүнүктүү болсо, үчүнчү пунктун негизги себеби сөөк иштетүүнү изилдеген адистердин жетишпестиги.

Ал эми төртүнчү пунктту чечмелесек, Геродот скифтердин эт бышыруу салты жөнүндө жазган баяндамасында, сөөк жердигинин башкача функцияда колдонулушу тууралуу кызыктуу маалымат берет. Геродоттун байкоосу боюнча Скифияда токойлор аз болгондуктан, эт бышырууда скифтер сөөктөрдү отун катары колдонушкан. Белгилеп кетсек, сөөктүн ичиндеги май жакшы күйөт. Скифтер малды сойгондон кийин, этин сөөгүнөн шылып алышкан. Ал эми сөөктөрдү тазалагандан кийин күйгүзүп, этин казанга салып (бар болсо), жок болсо карындын ичине суу куюп, этти салып бышырышкан. Ошентип, мал өзүн-өзү бышырат. Калдыксыз технологиянын дагы бир өрнөгү катары, ошол эле сөөктөрдүн устаканалардагы очоктордо отун жана темир буюмдар үчүн штамп катары колдонулушу. Байыркы усталар калдыктарды, таштандыларды рационалдуу түрдө жок кылышкан. Ошондой эле, үй куруу иштеринде фундаментти бекемдөө иштеринде сөөктөр колдонулгандыгы айтылат, белгилеп кетсек, сөөктүн курамындагы кальций, материалдарды бекем кармоого жардам берет.

Жогоруда айтылып кеткен себептерге карабастан, Кыргызстан аймактарындагы сөөк иштетүү технологиясы тууралуу маалыматтар жетиштүү топтолду деп айтсак болот. Эң байыркы элдерден болгон кыргыз эли, өз заманындагы баардык маданий булактардын чыныгы мураскери катары эсептелиниши анык. Ошондуктан, бул өрөөндө табылган сак-усун жана

байыркы түрк, монгол элдеринин тарыхый эстеликтеринин негизинде кыргыздардын сөөк иштетүү чеберчилигин байыркы замандан бери келе жаткандыгын далилдөөнү туура көрөбүз.

Кыргызстан аймагында көптөгөн археологиялык казуулар жана чалгындоо иштери жүргүзүлгөн. Жыйынтыкта бир нече эмгектер жазылып, абдан көп тарыхый эстеликтер табылды. Алар өз учурунда шарт катары коюлган А.П. Бородовскийдин 9 критерийине толугу менен жооп бере алат.

Сөөк иштетүү чеберчилигинин дагы бир өзгөчөлүгү жөнүндө айта кетсек. Бернштамдын Памир жана Тянь-Шанга болгон экспедициясынын жыйынтыгында жазылган эмгегинде бул өрөөндө жашаган байыркы цивилизациялардын маданияты тууралуу сөз болгон. Илимпоздун айтымы боюнча аталган өрөөндө малчылык менен алектенген элдин маданияты жана корголгон шаарчалардын маданияты бирдей кездешет. Ал жерлерде табылган артефакттар ассортиментти менен айырмаланат. Мисалы, сөөк иштетүүнүн калдыктары жана ар түрдүү сөөк буюмдары, малчылык менен алектенген көчмөн элдердин маданиятында гана кездешет.

Сөөк жана мүйүз буюмдарды жасоодо алдын ала материалдарды даярдап, аларды өзгөчө процедурадан өткөзүү керек.

Сөөк жердигин даярдоо ыкмалары. Сөөктөн көркөм буюм жаратуу аракетинин башталышы. Сөөктөн баардык буюмдарды жасоого болот. Эң негизгиси башында чийки заттын жумшак, ийкемдүү болушу үчүн сөөктү же мүйүздү декальцийдештирүү керек, сөөктүн майын кетириш үчүн аны да мүйүздөй эле белгилүү өлчөмдө сууга кайнатып алат, сөөктүн ички кемиктерин оюп ташташат, бирок азыркы чеберлер сөөктү авиабензинге салып, перегидроддон 30 проценттей кошуп кайнатууну колдонушат.

Чийки заттарды жаңы түрүндө тоңдуруу. Сөөк менен мүйүз микрокөзөнөктөрү аба менен толтурулгандыгы үчүн, кургак учурунда тоңдурулганда өзүнүн накта касиеттерин сактап турат, анткени азот менен абанын суюк формага өтүшү үчүн – 180° С жакын температура керек. Жаңы сөөк менен мүйүз 50% суудан, 28,15% органикалык жана 28,85% органикалык эмес заттардан турат. Ал эми баарыбызга белгилүү болгондой суу 0° С

температурасында эле тоңуп, материал тоо породаларынын касиеттерине окшош болуп калат.

Сууга чылоо. Чийки затты бир нече күнгө суунун ичине салып коюу, материалдын майдан бошонушуна жана формасын өзгөртүүсүнө жардам берет. Кийин суудан чыгарып, сөөк менен мүйүз эки жагынан жалпак таш менен бастырылып, байланып, бир нече жумага калтырылат. Айтылган процедура материалды ар кандай түрдө калыптандырууга мүмкүнчүлүк берет.

Отко күйгүзүү. Мүйүздү белгилүү бир убакытка мешке салып күйгүзөт. Мындай ыкма менен даярдалган материал ийкемдүү болуп, ар кандай формага келтирилет. Технология азыркы күнгө чейин Туркия мүйүз устаканаларында колдонулуп келет.

Сөөк боёо. Жердиктин түсүн өзгөртүү. Акыркы күндөрдө баардык түстөгү боёктор сатылууда. Ал эми мурдагы усталар күнүмдүк турмушта колдонулган материалдардан боёкторду өзүлөрү ойлоп чыгарып, өндүрүшкө пайдалуу сунуштарды киргизишкен.

Кыргыздар ар кандай түстөгү боёкторду төмөндөгү өсүмдүктөрдөн өндүрүшкөн:

тамыр бойок (*Rubia tinctorum*),
чүкүрү (*Rheum cordatum*),
ышкын (*Rheum Wittrockii* Lundstr.),
кымыздык (*Polygonum nitens*),
ат кулак (*Rumex tianschanicus*).

Мындан тышкары, кеч күз маалында тыт жыгачынын жана өрүк багынын тамырларын казып алып колдонушчу. Кара түс алуу үчүн жаңгак кабыгын, ал эми кызыл түс үчүн анар кабыгын колдонушчу. Топтолгон кабык, тамыр жана чөптөрдү кургатып порошок түрүндө даярдашчу. Андай болбосо, аларды сууга кайнатып арасына сөөктү салып коюшчу [Антипина, 1962]. Мисалы, ыкчам чайдын чамасына уксус кошуп, ошого сөөктү бир сааттай салып койсо, ал күрөң кызгылт, кудум ышкын түп өңдөнүп калат. Пияздын сырткы кабыгына уксус кошуп да сөөк боёп алууга болот.

Уксус болбогон учурларда, сөөк жана мүйүздү айранга же болбосо кымыздан жасалган аракка салып коюшса, майдан тазаланып, агарып ар кандай натуралдуу боёкторду сиңирип алууга мүмкүнчүлүк берген.

Кымыздан арак тартуу үчүн кыргыздар колдонгон жөнөкөй аппаратты биринчи болуп сүрөттөп жазган Ф.А. Фиельструп, бул аппараттын конструкциясын жана арак тартуу техникасын моңголдордон жолуктурууга болоорун белгилеген. Эң соңку байкоолор батыш моңголдордун (ойроттордун) арак тартуучу аппаратынын эки вариантынын бири кыргыздардыкына өтө окшош деп ырастоого мүмкүнчүлүк берет. Алтайлыктардын Л.П. Потапов сүрөттөп жазган арак тартуучу аппараты жана сүттөн арак тартуу ыгы кыргыздардыкынан дээрлик айырмаланбайт. К.В. Вяткина буряттардын аппаратын да аппараттардын мына ушул тибине кошот. Хакастар айрандан арак тартуу үчүн колдонгон (А.В. Андрианов сүрөттөп жазган) аппарат да кыргыздардыкынан дээрлик айырмаланбайт. Аппараттын жана анын бөлүктөрүнүн аталыштарына тиешелүү терминдердин да бирдей экендиги мүнөздүү көрүнүш. Аппарат кыргыздарда капка чорго (жапкыч капкак, чорго – буу чыгуучу түтүк) деп аталат. Хакастарда «кахпак» – жыгач аяк (капкак), «сорга» – арак агып түшүүчү түтүк. Алтайлыктарда «чорго» деген арак тартуу үчүн жасалган дого түрүндөгү түтүк. Моңголдордо ал «цорго» деп аталат [Абрамзон, 1999].

Орто кылымдарда сөөк иштетүү чеберчилиги өнүгүүсүнүн туу чокусунга жеткен. Буюмдун функционалдык артыкчылыктарынан тышкары, усталар буюмдардын кооздугуна дагы көңүл бурушчу. Сөөк жана мүйүздүн бетине ар кандай мотивдеги орнаменттерди, жазууларды түшүрүп, оюлардын бир топ түрүн өздөштүрүшкөн. Мындай кооздуктардын бир нече функциялары болгон. Эң негизги кооздук функциясынан тышкары, орнамент кандайдыр бир топтун мүчөсү болгондугун, диний ишенимдердин белгиси же ошол учурдагы тенденциялар тууралуу маалымат берет. Кээ бир учурда орнамент толук сюжеттик сүрөттү камтыйт. Табалдиев К.Ш. макаласында илимий коомдо кызуу талкууларды жараткан Сүттүү-Булак (Тянь-Шань) көрүстөнүндө табылган сөөк пластиналар жөнүндө баалуу маалымат берет. Пластиналар геометрикалык орнамент менен жана уникалдуу сюжеттер менен кооздолгон.

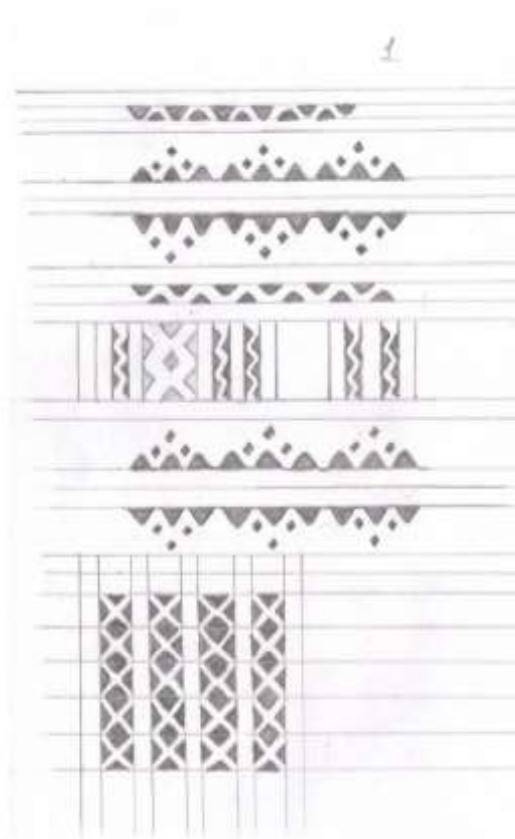
Формасы балыктын куйругу сыяктуу, ал эми үстүндө балыктын териси чийилген [Худяков, Табалдиев, Солтобаев, 1997] (2-сүрөт). Башка пластинанын бетинде эки тараптан турган согуш сценасы берилген. Табалдиев К.Ш. сүрөттө тартылган кишилерге мүнөздөмө берип, алардын түрк аскер экендигин божомолдойт жана боз үй элементерди белгилейт. Изилдөө материалынын ачылышынан кийин илимий коомчулуктун арасында персонаждардын этникалык интерпретациясы тууралуу чоң талкуулар башталган. Археолог Л.Н. Ермоленко түрк аскерлеринин каршысында баш кийимине (чалма) жараша араб аскерлери тартылгандыгы тууралуу пикир айтып кетет. Ал эми “үч мүйүздүү” фигура Умай эне жана шаман аялдын образын билдиргендиги тууралуу эки пикир айтылган. Кийинчирээк “үч мүйүздүү” фигуранын географиясы Жети-суу, Алтай өрөөндөрүнө чейин жайылды. Адамдын төрөлүшүнөн баштап өлгөнгө чейин жанында колдоочу катары жүргөн Умай эне персонажы байыркы түрктөр үчүн абдан маанилүү болгон жана мааниси жашоонун баардык тармактарына тараган.

Кыргызстандын аймагында жүргүзүлгөн археологиялык казуулардын жыйынтыгында табылган сөөк буюмдардын бетине түшүрүлгөн геометриялык орнаменттердин 4 түрүн белгилесек болот. Орнаменттер бири бирине окшош болгондугу бизге ошол учурдагы кооздук тенденцияларды, кабыл алынган эталондук түшүнүктөр тууралуу маалымат берет.

Биринчи сүрөттө Ийри-Жылгада табылган сөөк пластинасына түшүрүлгөн орнамент. Орнамент технологиясы жагынан эң белгилүү метод менен түшүрүлгөн, алгач сөөктүн бетинде белгиленген тереңдикте оймо чийилет, андан соң боёк менен үстү сүрүлөт. Белгилүү убакыт өткөндөн кийин пластинанын үстү тазаланып, оюлган жыртыкчаларга боёк сиңип калат. Ал эми татаалдыгы боюнча пластина жогорку тайпада турат.

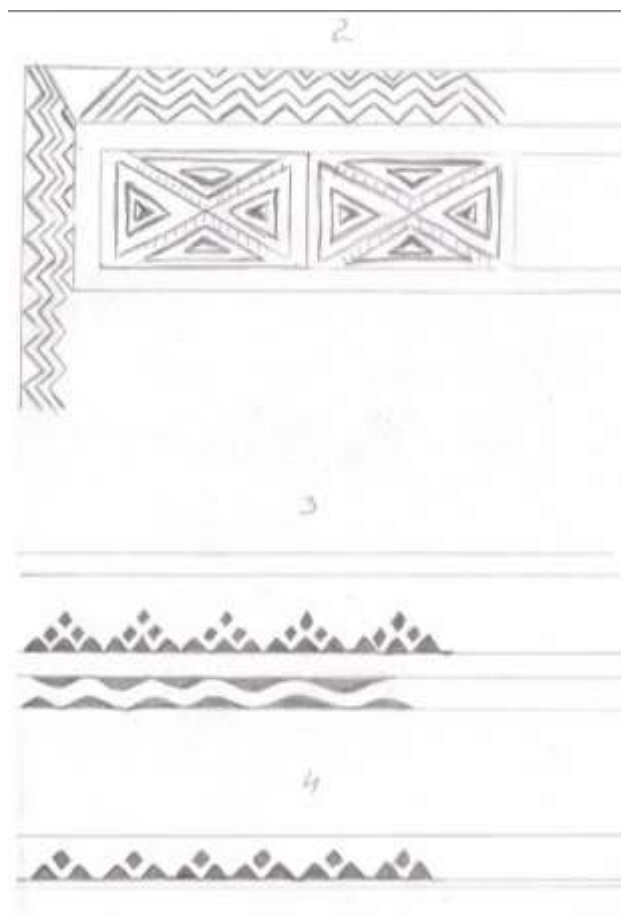
Ар түрдүү оймолорду бир пластинага батырыш абдан оор иш, орнаменттин курамында 4 оймо бириккен:

1. Бири-бирине каршы жайгашкан толкун сымал, үч бурчтуктан турган эки горизонталдуу линия;

2. Чеки́т сымал оюулар үч бурчтук формада биригип, үч бурчтуктан турган линия менен коштолот. Орнаменттин экинчи бөлүгү биринчинин симметриялык чагылуусу, каршы тарапка карай чийилген.
3. Бири-бирине каршы жайгашкан толкун сымал, үч бурчтуктан турган эки вертикалдуу линия;
4. Төрт кара түстөгү үч бурчтук формасындагы жырткыча, квадрат формада биригет (х тамгасы сымал).

Кыргызстандын аймагында жашаган элдер үчүн «үч бурчтук» формасы, «үч мүйүз» формасындай абдан маанилүү болгон сыяктуу, ар бир буюмунда кездешет. Мындай тенденциянын келип чыгышын изилдөөгө аракет кылсак, ар кандай варианттар ортого чыкты. Бакиеванын айтуусу боюнча үч бурчтук формасы эң илгерки жана күчтүү универсалдык символдордун бири. Дүйнөдөгү баардык кубулуштар оң, терс жана нейтралдуу күчтөрдүн таасиринен болот, дейт Бакиева.

Байыркы түрк элдеринде үч бурчтук формасы Умай эненин символу катары белгилүү.

▲-сувар-булгарлардын жана египеттиктердин салтында кудайдын (Тур), күн, от, тоо, ийгилик жана эркек кишинин белгиси,

▼-айдын, өмүрдүн жана аял кишинин белгиси катары эсептелет.

Экинчи сүрөттө эки башка буюмдун орнаменти берилет. Сүрөттүн биринчи фрагментинде эки орнамент байкалат:

1. Толкун сымал учтуу линия;
2. Үч бурчтуктар “матрешка” принциби менен бири-биринин ичине жайгашып, жыйынтыкта ар тараптан жакындап төрт бурчтуу композицияны түзүшөт.

Ал эми сүрөттүн экинчи фрагментинде жогоруда айтылган орнамент кайрадан чагылдырылган. Ар кайсы жерде табылган буюмдардын орнаменти бири бирине окшошкондугу, ошол замандагы кандайдыр бир байланыш

жөнүндө белгилейт.

Кыргызстан археологиялык булактарында дагы бир орнамент элементи тууралуу маалымат кездешет. Сүттүү-Булакта табылган илмектин бетинде декоративдүү максат менен геометриялык орнамент түшүрүлгөн. Композициянын борборун эки циркулдук тегерекче жана алардын айланасында тизилген жети кичинекей размердеги тегерекчелер түзөт. Композициянын четтерин болсо параллелдүү линиялар толуктаган. Тегерек формасы чексиздиктин, кайталануунун белгиси катары билебиз.

Замандаш усталар буюмдардын түбөлүктүүлүгү үчүн кам көрүүлөрү тийиш. Сөөк менен мүйүздү иштетүүдө мурунку салттуулукту сактоо менен бүгүнкү шартка жараша тема таба билүү аракеттери бар. Даярдалган сөөккө буюмдун түрүн чийип алып, ошол боюнча өгөөлөп, элдик оюм-чийимдерди түшүрүү үчүн чеберлер бор машинасын, чийип бере турган медициналык аспап колдонушат. Мындай буюмдар мурас катары этнографиялык, мамлекеттик тарых жана сүрөт музейлеринде арбын сакталууда.

IV БӨЛҮМ. Изилденүүчү база жана анын классификациясы

Үчүнчү бөлүмдө сөөк жана мүйүз буюмдарынын Кыргызстан аймагында аз кездешкендигинин себептери тууралуу сөз кылдык. Ал эми төртүнчү бөлүмдө болсо, табылган жана колдо бар материалдарга мүнөздөмө берүүгө аракет кылабыз. Табылган предметтер аз болсо дагы, технологиясы боюнча уникалдуу жана жакшы сакталып калган, алар изилдөөгө алынып, дипломдук иштин изилденүүчү базасы катары колдонулду. Топтолгон маалымат сөөк буюмдарынын функциясын, сөөк иштетүүнүн технологиясы жана элдин маданий даражасы жөнүндө түшүнүк берет.

Классификация маселесинде археологиялык коом экиге бөлүнөт:

- сөөк иштетүүнү өзүнчө бир бөлүк катары карагандарга жана
- сөөк иштетүүнүн башка чеберчиликтерге “жардамчы” материал катары карагандарга.

Биринчилер өз ара эки негизги группага бөлүнөт:

- сөөк буюмдарын материалдык жана
- функционалдык түрдө бөлгөндөр.

Сөөк буюмдарын классификациялоо маселесине эң алгач Грязнов кайрылган.

Ал эми Федоров-Давыдов сөөк буюмдарын функция боюнча группаларга бөлүп, ал эми группаларды өз учурунда формасы боюнча подгруппаларга бөлүп карайт. Сөөк буюмдарынын түрү жөнүндө маалымат берилбейт.

Бородовский бул көз караштарды жетишээрлик эмес деп эсептейт, анын ою боюнча классификациялоо этап менен жүргүзүлүш керек. Биринчи этапта буюмдун кайсыл материалдан жасалгандыгын жана ал материалдын түрүн аныктоо керек, мисалы сөөк – түтүктүү сөөк. Кийинки этапта чийки заттын канчалык даражада даяр болгондугун (Бородовский бул тууралуу 3 түрүн белгилейт) жана технологиялык дэңгээлин аныктоо керек. Акыркы этапта буюмдун декоративдик өзгөчөлүктөрүн эске алып функционалдык түрдө бөлүү

мүмкүн болот. Ал эми Флерова Саркел-Белая Вежа артефакттарын үч чоң группага бөлүп карайт:

1. Аскер жана аңчылык курал жарактары;
2. Башка чеберчиликтерде жана;
3. Күнүмдүк турмушта (ритуалдык, кооздук, гигиеналык ж.б.) колдонулган буюмдар.

Бир учурда биринчи группага тийиштүү буюмдар, экинчи же үчүнчү группага да тийиштүү болушу мүмкүн. Мисалы, үстүнө орнамент түшүрүлгөн саадак накладкалары. Биринчиден аскер куралы, экинчиден түшүрүлгөн орнамент саадактын ээси үчүн бир кооздук же ритуалдык мааниге ээ болушу мүмкүн, ал эми үчүнчүдөн күнүмдүк турмушта дагы колдонула турган буюм катары саналат. Ошондуктан классификация маселеси азыркыга чейин кыйынчылык жаратат. Бородовский буюмдарды материалдын түрү боюнча бөлүп караса, Флерова буюмдарды группасы боюнча бөлүп, ал эми группаны ичинен да функциясы боюнча бөлүп карайт. Белгилеп кетчү нерсе, автор тарактарга өзгөчө маани берип, өзүнчө группага бөлүп карайт.

Элибиздин турмуш-тиричилигинде пайдаланылган, сөөктөн жана мүйүздөн жасалган салттуу буюмдарды **колдонулушу** боюнча төмөндөгүдөй классификацияласак болот:

- жоокердик курал-жарактар,
- салттуу оюндарда колдонулган буюмдар,
- турмуш-тиричилик буюмдары,
- үндүү аспаптар,
- ритуалдык жана
- азем буюмдар.

4.1. Жоокердик курал-жарактар:

Орто кылымга тийиштүү сөөк эстеликтердин көпчүлүгүн жоокердик куралдар түзөт:

Кылыч – жоокердик курал. Бир аз кайкалаган көрүнүштөгү жука «баанектен» жана алып жүрүүгө ылайыкталган «толтолуу саптан» турат. Мисалы, Манас эпосунда кылычтын асем кооздолуп жасалышы төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Кубулган миздүү ак албарс,
Атандан калган кылычтын,
Алтын торго албарстын,
Байнеги кооз болсун деп,
Бооруна алтын чөгөрткөн,
Билеги кооз болсун деп,
Билдин сөөгүн саптаган,
Кабы кооз болсун деп,
Өтөгөндүн терисин,
Өз кырына каптаган... [8, 831-б.].

Бул жерде кылычтын сабы кооз болушу үчүн пилдин (*билдин*) сөөгү колдонулганы баяндалган.

Жаа – жебе менен атуучу жоокердик курал. Татаал жааны жасаганда, жыгачынын сырт жагына майда таралган тарамышты жыш желимдеп, ич жак бетин жука мүйүз менен каптайт, эки четине жана ортосундагы кармоочуна сөөктөн эн кыят. Мындай жааларды гунндар, Орто Азия жана Сибирь элдери, скиф жана сармат уруулары биздин заманга чейин 1-миң жылдыкта эле колдонушкан. Мындай жаалар жергебизде кенен жолугуучу сак, усун этносторунун маданиятынан (б. з. ч. VI-II кылымдарда) жана байыркы кыргыз доорунун эстеликтеринен да (VI-X к.) жолугат.

VIII-IX кылымдарда орто каптал бастырмалар популярдуу болгон. Бастырмалар жылкынын кабыргасынан, узун жана калың түтүктүү сөөктөрүнөн жана тоо текелердин мүйүзүнөн жасалган (3-сүрөт).

Бастырмалар жаанын ортоңку бөлүгүнө күч берип, жааны бекем кармап турган. Орто каптал бастырмалар трапеция жана овал формасында XIII-XIV кылымдарга чейин колдонулган. Трапеция формадагы бастырмалардын узундугу 20 см, ал эми туурасы 3,2 см түзгөн. Маңдай жана чет жак бастырмалар жогоруда айтылып кеткен заманга тиешелүү Тянь-Шань

эстеликтеринде табылган. Тосор суусунун боюндагы корүстөндөр казылып, алгачкы табылгалар менен иштей баштаганда, эстеликтин доорун аныктоочу негизги көрсөткүч жаанын калдыктары болду. Ушул сыяктуу жаа бастырмалары Кенкол көрүстөнүндө да табылгандыгын Бернштам өзүнүн эмгегинде кабарлайт [Бернштам, 1954].

Б.з. I миң жылдыгынын биринчи жарымында Борбор Азиянын баардык өрөөндөрүндө жаалар модификацияга учураган. Алгач каптал бастырмалардын көлөмү азайып, кийинчерээк орто жана каптал бастырмалар толугу менен алынып салынган. XIII-XV кылымдарда мүйүздөн же сөөктөн жасалган сырт жак бастырмалар пайда болгон, жаңы технология Моңголдор Империясынын кыймылы менен чоң ареалга тараган [Табалдиев, 1996].

Орто кылымдарда жаа жасоодо жыгачтын бир бөлүгүн толугу менен колдонулган. Ал эми моңголдордун убагында жаа 5 өзүнчө бөлүктөн түзүлүп, сөөк бастырмалар ал бөлүктөрдү бириктирүү функциясын аткарган [Табалдиев, Жолдошов, 2007]. Башында пластина керектүү өлчөмдө араалап кесилип алынат. Андан соң пластинаны кайыктын калагы сыяктуу формага окшоштуруп, ортосун жукартат. Бастырманын бети өзүнүн табигый структурасында калган же өгөө менен тегизделген, узундугу 13,5 см ден 20 см чейин жеткен.

Археология илиминде жаалар тууралуу кабыл алынган классификация боюнча татаал жаалар бастырмалардын бар жогу жана жайгашкандыгы боюнча өз ара типтерге бөлүнүп каралат [Акматов, 2017]:

1. Калак формасындагы орто жак бастырмалар (Монгол жаалары).

Чап, Секи II жана Бел-Саз I көрүстөндөрүндө табылган үч экземплярлар кирет. Алардын узундугу: 19,7 см, 18 см жана 13,8 см түзөт, формасы сүйрү, аяк учтары кеңейтилген. Бастырма жаанын ич бетине капталат.

2. Орто жак бастырмасы узун, эки бөлүктөн турган жаа түрү.

Аталган типтеги бастырмалар Кыргызстан аймагы боюнча Сүттүү-Булак көрүстөнүндө бир гана экземплярда табылган. Жаа жыгачы «Чабалекей куйругу» ыкмасы менен бек бириккен эки бөлүктөн жана тик бурчтук

формасындагы сырт жагына кадалган тутка бастырмасынан турат. Жаанын узундугу 110 см түзөт (тептиргесиз).

3. Беш бөлүктөн турган жыгач жаа.

Кыргызстан аймагы боюнча Сүттүү-Булак көрүстөнүндө бир гана экземплярда табылган. Жаа жыгачы «Чабалекей куйругу» ыкмасы менен бек бириккен 5 бөлүктөн турат. Жаанын бетинде боёлгон булгаарынын фрагменттери сакталган. Жаанын узундугу 135 см түзөт (тептиргесиз).

Сөөк бөлүктөрдүн жаанын сапатына чоң таасир тийгизээрин белгилеп кетүү зарыл. Бастырмалар жаанын жыгач бөлүгүн чындап, ийиндеринин рефлексиясын жана тартылган тептиргеге болгон каршы аракетин күчөтөт (4-сүрөт). Ошондуктан усталар жасоо процессине чоң маани беришкен. Калак формадагы бастырмалардын жазы жери узунураак болсо, рефлексиялык кубаттуулугу көбөйөт [Табалдиев, 2016].

Жебе – жаанын огу. Жасалгалуу формасына жараша «бөрү тил» жебе, ышкырык жебе болуп бөлүнөт. Жебенин кологу менен сабынын кошулган жери бири-бирине сайылып кийгизилгенден кийин желим менен жабыштырылган же тарамыш менен кылдат чырмалып бекемделген. Кээде ушул кошулган жерге атайын ичи көңдөй сөөк шакекче кийгизилип коюлган. Жебе атылганда ал абага урунуп «ышкырык» үн чыгарган. Аталган буюм Кум-Дөбө көрүстөнүндө табылган. Конус формасында чоң куштун же коёндун түтүктүү сөөгүнөн жасалган ышкырыктын узундугу – 3,2 см, диаметр – 0,8 см, втулканын тереңдиги – 1,5 см түзөт [Абетеков, 1987].

Сөөктөн жасалган жебелер Кенкол көрүстөнүндө да табылгандыгы тууралуу Бернштам айтып кетет [Бернштам, 1954]. Мындай жебелер жоокерлердин бири-бирине кабар берүүдө, чабуулга өтүүдө, жыйналууда, коркутуу, үркүтүүдө жана чегинүүдө белги катары колдонулган.

Чындык салыштырууда даанараак таанылат дегендей кыргыз элине жакын болгон элдердин тарыхына, сөөктөн буюм жасоо практикасынын өгүгүүсүнө дагы көңүл буруу зарыл.

Ю.С. Худяковдун (1995) маалыматына таянсак «ышкырган» жебелер көчмөн түрк-монгол заманында кеңири тараган.

Шакектер. Туура-Суу көрүстөнүндө диаметри 1,3 см түзгөн мүйүздөн жасалган шакек табылган [Археологические памятники Прииссыкуля, 1975]. Мындай шакектер жоокерлер тарабынан кол бармактарды жаа атууда оорутуп албаш үчүн колдонулчу. Бул тууралуу Акматовдун кандидаттык диссертациясында кызыктуу сүрөттөр менен коштолгон баалуу маалыматтар келтирилет [Акматов, 2016].

Жоокердик кемерлер. Эркектердин кийим-кечесинин зарыл тетиктеринин бири кемер же жүн кездемеден тигилген кур болуп, ага сөзсүз бычак, саадак жана башка күнүмдүк жашоодо керектүү оокаттар илинип турчу. Аларды кемерге сөөктөн жасалган обоймалар бириктирген. Кооздук үчүн обоймалардын бетине ар кандай оймолор чегилип жасалчу. Кыргызстандын аймагында Сүттүү-Булак көрүстөнүндө ушул сыяктуу предметтер табылган [Табалдиев, 2016].

Орто Азиядагы эрте көчмөндөрдүн доорунда, Ивановдун пикири боюнча жоокердик кемерлердин үч, ал эми Добжанскийдин пикири боюнча төрт түрү колдонулган:

- 1) темир илмектүү кемерлер;
- 2) зооморф стилинде жасалган темир бастырмалуу кемерлер;
- 3) чоң көлөмдөгү сөөк же темир илмектүү, кээде экөө тең бирге жасалган кемерлер.

Ал эми байлар менен манаптардын курлары кымбат күмүш кооздуктары менен жасалгаланган.

4.2. Салттуу оюндарда колдонулган буюмдар:

Ордо – эки топко бөлүнүп ойнолуучу байыркы элдик оюн. Оюндун негизги жүрүшү төмөнкүдөй: тегизделген жерге чийилген чоң айлананын так ортосуна «кан», анын тегерегине көп чүкөлөр тизилип, чийиндин сыртынан туруп, абалак же томпой менен атып, уруп же чертип чийиндин сыртына чыгаруу болуп эсептелет.

Абалак. «Ордо» оюнунда чүкө аткыч, черткич курал (5-сүрөт). Ал мүйүздөн жасалып, төрт бурчтуу (узуну 10-11 см; туурасы 4-5 калыңдыгы 1-1,5

см. болот). Ал көп кар баскан карт текенин мүйүзүнөн тандалып жасалат. Алгач аны чеберлер араалап, тегиздеп, малдын майын калың сыйпап, таптуу отко кактайт. Мүйүз былпылдап жумшарганда суутпай туруп, үстүңкү бети бир аз чуңкурча, кайкыраак болушу үчүн ага шынаа сымалданган жыгач коюп, тегиз эки жыгачтын ортосуна кыпчытып, кайыш же зым менен таңып, оор ташты үстүнө бастырат. Бир топ күндөн кийин калыбын сактаган мүйүздүн чеке-белдерин араалап, өгөөлөп, жонуп, абалак түспөлүн берет. Эптүү болушка анын баш бармак, сөөмөй, ортон кармай турган эки чети араа, бычак аркылуу каршы-терши «торчолонот». Кулжанын мүйүзү өтө эле катуу келгендиктен абалак жасоо кыйын. Ошондой эле абалактын бир жагы жазы, экинчи тарабы кууш келип калат. Буга беш карыштан жогору болгон текенин мүйүзүн тандоо керек. Картаң текелердин мүйүзү тогуз карышка дейре жетет. Текенин мүйүзү араа аркылуу кесилет да, керки менен тегизделип, бодур жерлери кайрак таштарга сүртүлөт, өгөөлөнүп жылманалат. Абалактын жерге тийүүчү тарабы саал кайкыраак келет. Ансыз анын кырлары жерге тийип, абалак жакшы жүрбөй калат. Абалак үстү көбүнчө тегиз келип, бир аз кайкыраак болушу да ыктымал. Абалак кичине болсо, чеберлер үшкүлөп, ага коргошундан кыт куюшат. Өтө оор абалак чүкөнү сындырат. Мыкты абалактар «козулук абалак», «койлук абалак», «улактык абалак» деп айтылат.

Тоң районундагы Көл – Төр айылынын тургундары Түлөбаев Анарбек менен Имашов Асмат көп жылдан бери Ордо оюну боюнча өткөрүлгөн мелдештерге катышып келүүдө. Ордочулардын айтымы боюнча спорттук инвентарды ар бир киши өзүнө ылайыктап жасайт. Ошондуктан кээ бир учурда абалактардын көлөмү ар түрдүү болот. Абалак жердигин ордочулар тоодон топтоп келишет. Көбүнчө тоо текелердин, кулжалардын мүйүздөрү колдонулат. Айрыкча кулжанын, анткени тоо текенин мүйүзүнө салыштырмалуу катуу келип жана бир нече экземпляр жасоого мүмкүн болот. Ордочулардын айтымы боюнча азыркы абалактар мезгилдин шарты боюнча жаңы технологиялардын жардамы менен жасалат. Мындан тышкары, ордочулар арасында өзгөчө этикалык көрүнүштөр байкалат. Ордочунун абалагын бирөө жарым жактырып, аны белекке берүүнү суранса, абалактын ээси буюмду чын жүрөктөн берүүсү зарыл. Мындай жол менен берилген

абалак жаңы ээсине ийгиликтерди алып келет. Дипломдук иштин авторуна дагы Имашов Асмат тарабынан абалак белекке берилген. Абалактын узундугу 8 см, туурасы 5,8 см, калыңдыгы 2,5 см түзөт. Абалактын үстүндө узунунан оюк жасалган. Оюктун узундугу 8 см, туурасы 3 см, тереңдиги 1 см түзөт. Эки жагында тең тор сымал оймолор жасалган, алар абалакты колдон түшүрбөй, бекем кармоого жардам берип, кооздук функциясын да аткарат. Мындан тышкары, буюмдун бир жагында манжалар үчүн тешикчелер жасалган.

Багалак – абалактын синоними.

Томпой – абалактын бир түрү. Мунун «ордо оюну» үчүн илгери эле чыккандыгы элдик эпостордо даана айтылат (6-сүрөт). Кыргызстандын айрым аймактарында (Түштүк Кыргызстанда, Таласта, Чүйдө ж.б.) «Ордо оюну» азыр да томпой менен ойнолууда. «Ордо» томпоюн жасаган чеберлер да бар. Ордо атууга оң томпой керек. Айрым сологой ордочуларга сол томпой жасалат. Натыйжада, мында «оң томпой», «сол томпой» деп айтыла берет. Ордо томпоюн жасоодо бөктүн үстүн жана эки жанын бычак сырты кылып чабат. Демек, алчысы терең эмес, тогологураак барып тууралжын тарткан томпойлор тандалат. Ордо томпою үчкө бөлүнөт: чийки томпой оорураак келет. Куу томпойду талаадан тандап алат. Боз томпой бышкан жиликтен алынат. Негизи атан төөнүн чийки жилигинен омкоруп алган томпойдой болбойт. Ошондуктан, төөнүн, жүз уйдун томпоюнан иргелип отуруп, бири тандалат.

Ашык, чүкө оюну – байыркы убактарда жоокерчиликтин таасиринен жана малчылык менен мергенчиликке байланыштуу келип чыккан кыргыз элинин улуттук оюну. Кан таламай, канымдат, ордо, упай, үчүм, чокон, атмай, сасыткы, жеп кетти, чүкө бекитмей, ашык калчоо, нөлдө жана башкалар оюндардын жалпы аталышы.

Ак чөлмөк оюну. Эки топко бөлүнүп, ыргытылган сөөктү же топту тезинен таап, маарага алып келүүгө мелдешип ойнолуучу ак чөлмөк оюнун ж.б. белгилеп кетүү керек.

4.3.Турмуш-тиричилик буюмдары:

Ээр бастырмалары. VII-XV кк. ээрлер төрт негизги бөлүктөн турган: ээрдин эки кашы жана учунда тешикчелер жасалган эки чарасы. Бөлүктөр бириктирилгенден кийин, сыртына сөөктөн жасалган бастырмалар менен терини каптайт [Табалдиев, 1996]. Бастырма жасоодо бодо малдын кабырга сөөктөрү колдонулчу. Ээрдин кашына бекиле турчу бастырмалар алдын ала термиттик жол менен иштетилчү. Термиттик процесстен өткөрбөсө сөөктүн жарылып же сынып кеттүү коркунучу пайда болот. Сөөк жердигин даярдоодо кабыргаларды жылмалап, бирдей өлчөмгө келтирилип, сөөктөн же темирден жасалган мыктар менен ээрге кадалчу. Мыктар мурда жасалган тешикчелердин ичине киргизилчү. Бастырмалар өткөн бөлүмдө айтылгандай, геометриялык же циркулдук орнаменттер менен кооздолчу. Сөөк жана мүйүздөн кооздолуп жасалган бастырмалар Алтайда да табылган [Гаврилова, 1965].

Ал эми ээр жасоо ыкмасында окшош көрүнүштөр коңшулаш эрдердин маданияттарында байкалат [Вайнштейн, 1991].

Басмайыл таралгасы. Ээр курларын тартыш үчүн сөөк, мүйүз жана темирден жасалган таралгалар колдонулчу. Сөөк жана мүйүз таралгалар баш жагы жарым тегерек болуп, формасы менен трапецияга окшош болот. Дээрлик көчмөн элдердин эстеликтеринде кездешет [Кубарев, 2005].

Б.з. II миң жылдыгынын биринчи жарымында басмайыл таралгалары аталган материалдардан жасалып, бирок буюмдардын көлөмү чоңоет. Көчмөн элдеринин типтүү басмайыл таралгасы Майтөр археологиялык чалгындоо иштеринде табылган (7-сүрөт). Сөөктөн жасалган буюмдун узундугу 8,5 см, туурасы 5,5 см, ал эми калыңдыгы 1,5 см түзөт. Таралганын ортосунда латын алфавитиндеги I тамгасына окшош бекитүү тили салына турчу тешик бар, бирок тил табылган жок. Мындан тышкары таралганын каптал жагынан 2 өтмө тешикче жасалган. Буюмдун кээ бир жеринде майда жырткычтардын болгонуна жараша таралганын мүйүздөн (мүйүз розеткасы, багыштын мүйүзү) жасалганын айта алабыз. Анткени мындай татаал формадагы буюмдарды жасап, анын ичин бурап тешүүдө чийки заттын ортосу жумшак болушу керек.

Эрте темир доору мезгилиндеги сөөк таралгасы Абетеков тарабынан Кочкор өрөөнүндө [Абетеков, 1988] жана Көлдөгү Койсу көрүстөнүндө [Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции, 1959] табылган.

Сөөк таралгалардын азырынча эки түрү белгилүү: жарым – сүйрү жана трапеция формасында.

Жарым – сүйрү сөөк таралгалар Ферганадагы Актам жана Кунгай көрүстөндөрүндө табылган. Актам таралгасынын размери 4,6 x 3,9 см. түзөт. Таралганын сүйрү жак тарабында туурасынан сүйрү тешик жана темир бекиткич жасалган. Ал эми каршысында таралганы курга бекитиш үчүн беш өтмө тешик жасалган [Гамбург, Горбунова, 1957]. Кунгай таралгасынын размери 2,9 x 3 см түзгөн. Таралганын тешиги да, бекиткичи да жок. Азыркы учурда колдонулушунун ыкмасы белгисиз [Горбунова, 1961].

Трапеция формасындагы таралгалар Фергана өрөөнүндөгү Актам көрүстөнүндө, Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Акчий Карасуу көрүстөнүндө жана Таластагы Терскөл көрүстөнүндө табылган. Фергана таралгасы узартылган трапеция формасында жасалып, четтери циркулдук орнамент менен кооздолгон. Ичкерээк жагында төрт өтмө тешиги бар. Узундугу – 6,6 см, туурасы – 3,2 – 4 см. түзөт [Гамбург, Горбунова, 1957].

Тянь-Шань таралгасы жуп жана көлөмү чоңураак келет, ичке учтарында үчтөн тешикчеси бар [Ташбаева, 1987].

Ал эми Терскөл таралгасында эки четке жайылган “Г” латин тамгасына окшогон тешиги жана бекиткич үчүн жасалган бир кийинекей өтмө тешиги бар [Археологические памятники Таласской долины].

Фергана таралгасы, Актам көрүстөнүнүн жалпы мүнөздөмөсү боюнча, б.з.ч. VI–IV кк. мезгили менен даталанат. Тянь-Шань таралгасы болсо б.з.ч. III–II кк. тиешелүү, анткени ошол учурда көлөмү чоң, жуп таралгалар пайда болгон.

«Орто кылымдарда ар түрдүү таралгаларды жасоодо дээрлик мүйүз розеткалары колдонулчу. Окшош буюмдар Монголияда жана башка өрөөндөрдө дагы кездешет, жасоо ыкмасы байыркы түрк технологиясы сыяктуу» [Бородовский, 1997].

XIII-XIV кылымдарда бир убакытта жыгач таралгалары дагы колдонулган, көлөмү менен сөөк жана мүйүз таралгаларынан чоңураак келген.

Илмектер. Майтөр археологиялык чалгындоо иштеринин убагында жалпак буюм табылган (8-сүрөт). Формасы менен жаага окшогон буюмдун узундугу 11 см, туурасы 3 см, ал эми төмөнкү жагы 1 см түзөт. Мындан тышкары, диаметри 0,5 см түзгөн 4 жана С тамгасына окшогон бир чоң өтмө тешиктери бар. Акыркы маалыматтар боюнча, С.А. Плетневанын изилдөөлөрүнө таянып, табылган буюмду илмек катары белгилөө болот. Илмек сөөктөн жасалат. Кичинекей тешикчелер аркылуу саадакка туташтырылып, ал эми чоң тешигинен кишинин көтөрүп жүрүүсүнө ылайыктап кур же калың жип өткөрүлчү. Механикалык жешилүүсүнүн негизинде илмек саадакка түз жагынан туташтырылчу деп айта алыбыз [Флерова, 2001]. Окшош илмектер Саркел Белая Вежада табылган [Флерова, 2000].

Өзөктүү ооздуктар. Аты аталып кеткендерден тышкары, сөөк жана мүйүздөн өзөктүү ооздуктарды да жасашчу. Мүйүздөн жасалган ооздук Боз Адыр курган комплексинде табылган (9-сүрөт). Буюмдун 2 өтмө тешиги бар, формасы менен 8 санын элестетет.

Окшош ооздуктар Алтайда (Кудыргэ) жана Чыгыш Европа (Саркел Белая Вежа) эстеликтеринде табылган.

М.П. Грязнов кийинки көчмөнчүлүктүн өзөктүү ооздуктарынын өнүгүүсүнүн 4 этапка бөлүп карайт.

Боз Адыр ооздугунун өзгөчөлүктөрүнүн негизинде эрте көчмөнчүлүк заманындагы 1 этапка тиешелүү деп айта алабыз.

Ушул сыяктуу ооздуктар М.П.Грязнов тарабынан аныкталган Пазырык этабынан Кудыргэ этабына чейин Саян-Алтай өрөөнүндө үзгүлтүксүз колдонуп келген [Гаврилова, 1965].

Камчы – унааны башкаруу, малды айдоо үчүн колдонулуучу курал. Камчы сап сөөктөн да (эликтин же улактын шыйрагы териси жана туягы менен кошо катырылып) жана мүйүздөн да (эликтин, кийиктин) жасалат (10-сүрөт).

1997-жылы август айында Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин студенттери жана археологдору Кум-Төр алтын кен комбинатынын аймагындагы тарыхый эстеликтерди изилдөө үчүн жиберилген.

Изилдөөнүн биринчи этабында Табалдиев, Москалев, Солтобаев археологиялык чалгындоо иштерин жүргүзүшкөн. Негизги иштер Кашка-Суу көрүстөнүндө жүрүп, жыйынтыкта көптөгөн артефакттардын арасында сөөк саптуу камчы табылды. Көрүстөн I–XIII кк. кең хронологиялык диапазон менен даталанат [Москалев, 2009].

Тинтүүр («тинт» деген этиш сөздөн) – элдик медицинада колдонулган аспап. «Манас» эпосунда чагылдырылган тинтүүр көбүнчө уруш-салгылаштардан кийинки эпизоддорду сүрөттөгөндө учурайт. Мисалы,

Сом жеринде ок бар деп,

Тинтүүр менен копшутуп... [4, 91-б.].

Эпостун башка бир вариантында *шимшүүр* деген ат менен да эскерилет:

Ок жуткуруп окшутуп,

Сом эттеги окторду,

Шимшүүр менен копшошуп,

Тилип жаткан дагы бар... [8, 235-б.].

Тинтүүр жараатка салынып, адамдын денесине туруп калган жаанын огун, башка куралдардын сыныгын таап, канча тереңдикте жатканын билүү, ордуна копшуу үчүн пайдаланылган. «Мажму ат-таварих» боюнча Манас кансырап оор абалда калганда Канбай бакадур деген киши согуш майданынан атка мингизип алып чыгып кетет. Аны Кара кожо деген адам дарылап, денесинен бир топ жаанын огун чыгарат («Мажму ат-таварих», 69-б.).

Тинтүүр тууралуу эпостогу маалыматтарды археологиялык табылгалар аркылуу да бышыкталган. Мындай «сырдуу» аспапты 1971-ж. Тувада Хемчик суусунун Эне-Сай дарыясына куйган жеринде археологиялык казуулардын негизинде А.Д.Грач тапкан [9, 9799-бб.]. Бирок, 1979-жылга чейин бул буюмдун функциясы так аныкталган эмес. Муну аныктоодо «Манас» эпосунун материалдары зор жардамын тийгизген. Ал археологиялык табылга темир зымдан жасалып, сөөк кынга салынган. Болжол менен узундугу 14-15 см келет, зымдын жоондугу 0,5 см. Өзөгү (зым) кутудан 1-2 см чыгып турат. Башы иймек болуп кайрылган. Сөөк кындын сыртында кыргыздын көчөтүнө окшогон оюулар бар. Ал буюм IX-X кылымдарга туура келген Энесайлык кыргыздын

мүрзөсүнөн табылган. Бул байыркы кыргыздарда элдик хирургия өнүккөндүгүнүн дагы далили.

Балдак. Мүйүз буюму, мүнүшкөрлөрдүн ууга алып чыкканда кушту атайын кондуруп жүрүүчү тууру. Мүйүздөн жасалган таяныч ача таякчасы. Балдактын аяккы учу көзөлүп, ал көк менен ээрдин кашына, же аңчынын белиндеги жазы курга тикесинен бекитилет. Балдакты жасоодо чеберлер ар кандай мүйүздүн жумуру жерлерин тандашкан. Бернштам ушул сыяктуу буюм тууралуу бир аз маалымат берип кетет [Бернштам, 1950].

Бычак. Бир жак кыры миздүү, кармоого эпиндүү, металлдан, мүйүздөн, сөөктөн, жыгачтан жумуру сабы бар кесүүчү аспап-курал. Мунун чоңун «шамшар» деп аташат. Мүйүз сап, жыгач сап, металл сап бычактарды улгайгандар атайын кын жасатып, жанда алып жүрүшчү. Азыркы учурларда деле кооз буюм, белек катары дагы жасалууда.

Картык – ооруган жерден кан алууга, канды, иринди, денеге туруп калган желди сордуруп таштоого колдонуучу табыптардын уйдун мүйүзүнөн жасалган аспабы, түтүкчө. «Манас» эпосунун саптарында кездешкен картык кыргыздар арасында илгертен эле кеңири таралып, суук тийген, жел турган жерге оңко (медициналк айнек банка) сыяктуу коюлган.

Маки. Бул – мизи ачылып-жабыла турган, чөнтөккө салууга ыңгайлуу бычактын бир түрү. Макинин сабы жыгачтан да, сөөктөн да, мүйүздөн да, мизден да, жезден да, калайдан да болот.

Үзөңгүлөр. Металл үзөңгүлөрдөн башка өзгөчө кышында жыгачтан, ошондой эле мүйүздөн жасалган үзөңгүлөр колдонулган. Кыргыздардын оокаттуу экендигинин көзгө уруна турган белгилеринин бири ээр токумдун жана ат жабдыктарынын сапаты болгон. Бай менен манапты кооздолуп саймаланган ат жабдыктары, күмүш чегерилген булгаары тердиги, саймаланган ат жабдуусу ж.б. менен дайыма айырмалоого болот [Абрамзон, 1999].

Тушамыш (чидер). Ат жабдыктарынын бир бөлүгү. Унаа отко коюлганда алыс кетпес үчүн атайын анын алдыңкы эки бутун (кишен, тушоо) же алдыңкы эки жана арткы бир бутун белгилүү узундукка байлап коюучу ат жабдыгынын бир түрү. Тушамын алгач жердиктен (кайыш, жип, кыл аркан) жасалып, унаанын алдыңкы бутунун бакайынан бир аз өйдөрөөк жерине

(тушарына), алдыңкы буттар менен шилтенбей тургандай кылынып байланган. Мындай чидердин узундугу 1,5-2,5 карыштай болуп, эки учу унаанын алдыңкы буттарына мүйүз, жыгач тээктери (узуну 4-5 см) менен бекитилген.

Шимек. Токчулук жана Үч-Курбу эстеликтерин казуу учурунда кыргыз жана башка түрк тилдүү калктардын азыркы маданиятында сакталып калган кээ бир далилдерди кездештирсе болот. Алардын бири наристенин бөлөй турган бешик. Узундугу 60 см, бийиктиги 40 см келген жыгач конструкция жакшы сакталбагандыктан, эки тарабындагы ийилген жыгачтарынын орду жана алдындагы туура кеткен жыгач калдыктары гана аныкталды. Анын ичинде наристе сөөктөрүнүн калдыктары сакталып калган. Мындай бешик археолог Бернштам тарабынан Таластагы Кең-Кол эстелигинен табылган [Археологические памятники Таласской долины, 1963; Археология альбому]. Ушул уникалдуу табылгага таянып, ошол мезгилдеги бешикти толук элестете алабыз. Үч-Курбудагы аялдын көрүстөнүнүн үстүңкү катмарынан наристе сөөк калдыктары менен кошо шимек да табылган (11-сүрөт). Баланын заарасын бешиктеги күлтүккө агызыш үчүн колдонулган койдун жото жилигинен жасалган аспап. Бешиктин керектүү буюмдарынын бир бөлүгү. Шимек азыркы күнгө чейин, жалпыга маалым болгондой, кыргыз, казак жана башка түрк тилдүү калктарда колдонулуп келет. Шимек жалгыз экземплярыда Кенкол көрүстөнүндө табылгандыгы тууралуу Бернштам өзүнүн эмгегинде белгилеп кеткен [Археологические памятники Таласской долины, 1963].

Тарак. Флерованын Саркел Белая Вежа эстеликтери жөнүндө жазылган эмгегинде сөөк жана мүйүздөн жасалган тарактарга өзүнчө бөлүм арналат.

Сүт алуу үчүн жасалган түтүктүү сөөктөр. Геродот скифтер жөнүндө жазган белгилүү эмгегинде сүт алууда колдонулган буюм тууралуу сөз кылат. Геродоттун айтымы боюнча, скифтер жылмаланган түтүктүү сөөктү бээнин жыныс мүчөсү аркылуу киргизип тамырларга аба толтуруп үйлөшкөн. Аталган ыкма бээнин желинин ийитиш үчүн жасалчу. Бир киши үйлөп турганда, экинчиси бээнин сүтүн саап турган. Геродот мүнөздөгөн түтүктүү сөөктөр тууралуу Бородовский дагы өзүнүн эмгегинде айтып кетет. Чаткалдагы Кызыл Алма көрүстөнүндө VI–VIII кылымдарга тиешелүү ушул сыяктуу предмет табылган. Жылмаланган түтүктүү сөөктөн жасалган буюмдун узундугу – 5,2

см, бир учунун диаметри – 0,75 см, башка учунун диаметри – 1,1 см чейин түзөт [Сулайманова, 2009].

Топчулар. Археологиялык маалыматтар боюнча жаныбарлардын сөөктөрү тигүү ишинде да функционалдуу өзгөчөлүктөргө ээ. Кенкол көрүстөнүнөн чыгышка карай 7 км. жайгашкан Төш Башат көрүстөнүндө сөөк топчулары табылган [Археологические памятники таласской долины, 1963]. Топчу катары чүкөлөр жана мүйүздүн бөлүктөрү да колдонулган.(12-сүрөт)

Куу кутучасы. Оттук таштын куусун сактоо үчүн текенин мүйүзүнөн жасалган буюм. Бернштамдын маалыматы боюнча чала фабрикат түрүндө көп учурда кездешет. Бирок, өзгөчө Сокулукта табылган мүйүз көңүлдү бурат. Кутуча узундугу 16 см түзгөн мүйүздөн жасалган. Сырткы жасалгалоосу фантастикалык мотивде жасалып, ажыдаарды элестетет (13-сүрөт). Башынын узундугу 2 см түзөт, оозу ачык жана тиштери чийилген. Үстүндө эки көз тешикчеси жана эки жагынан кулак жасалган. Буюмдун ортосундагы 6 см. аралыгы алты бөлүкчөгө бөлүнгөн. Астыңкы бөлүкчөдө кесиктер түшүрүлгөн, ал эми үстүңкү бөлүкчөдө уч бурчтук оймолор оюлуп салынган. Мындай технология согдиялык керамика технологиясына окшош келгендиги, аталган буюмдун согдиялык доор менен аныктоого мүмкүнчүлүк жаратты. Бирок, ушул сыяктуу буюмдар скиф-сармат маданиятында да кездешет [Бернштам, 1950].

4.4.Кооздук буюмдар:

Орнамент түшүрүлгөн сөөк буюмдары.

Жоокердик куралдануунун негизги атрибуту деп жебеси менен саадакты айта алабыз. Саадак тери жана кайың кабыгынан жасалып, эң көп бир учурда 30 жебени батырууга мүмкүн болгон. Саадак бетине кадалган сөөк пластиналар бир гана «бек кармоо» функциясын аткарбастан, кооздук катары да колдонулчу. Бетинде сөөк бастырмалар кадалган саадак XIII-XIV кылымдарга тийиштүү курганда табылган. Сөөк бастырмалар геометриялык орнамент менен кооздолгон. Мындай бастырмалар түрк – монгол элдерине таандык [Федоров-Давыдов, 1981].

Кыргызстан аймактарында да, бетине бугунун образы түшүрүлгөн саадак бастырма табылган. Бул факт бизге бугунун образы монгол интервенциясы убагындагы чоң аймакка тарагандыгын билдирет.

Туура-Суу көрүстөнүндө табылган орнаменттүү бастырма өзүнө кызыктуу сюжетти камтыйт. Спиралдуу түрдө, бири-бирин улап бараткан волюталарды чагылдырган орнамент скиф-сибирь маданиятына тиешелүү деп аныкталган [Археологические памятники Прииссыкуля, 1975].

Табылган сөөк буюмдарынын бир бөлүгү геометриялык оймо – чийме менен кооздолгон. Боз Адыр кургандык комплексинде табылган сөөк пластинасынын бетине чекит сымал оюулар үч бурчтук формада биригип, бири-бирине каршы жайгашкан параллелдүү толкун сымал линияны камтыган татаал геометриялык оймо түшүрүлгөн (14-сүрөт).

Сурма таш. Мындай таштар Орто Азия аймагында көрүстөндөрүндө, шаарчаларда да археологиялык казууларда табылат. Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча аялдар сурма таштарды каш жана көз боё үчүн колдонушкан. Кээ бир учурларда карандаш катары сөөктү дагы колдонушкан. Азыркы күнгө чейин Памир таджиктеринде колдонулуп келет. Ал эми Кыргызстан аймагында ушул сыяктуу сурма таштар Кенкол көрүстөнүндө табылган, алардын учунда кызыл боёктун калдыктары сакталып калган [Археологические памятники Таласской долины, 1963].

Чачка таккыч. Бернштамдын келтирген маалыматы боюнча Александров шаарчасында сөөктөн жасалган узун буюм табылган. Буюмдун узундугу 15,5 см түзүп, бир аягы күрөк түрүндө жасалган. Изилдөөчүнүн пикири боюнча бул кытай маданиятындагы чач жыйноо аспабы (15-сүрөт).

4.5. Үндүү аспаптар:

Кыргыз элинин чертме кылдуу байыртадан келе жаткан музыкалык аспабы *комуз (чертмек)* – баш, моюн, тулку, чара, капкак, кулкун, тепкек, үч кулак, үч кылдан түзүлөт. Комуздун бөлүктөрүн бири-бири менен аштап, кыноодо желимдөө керек. Желимдин да ар кандай түрлөрү бар. Мүйүздөн да желим болот. Чеберлер айрандан да, сүттөн да желим чыгарган. Буга эски

талпакты, мүйүздү, туякты аралаштырып, аябай кайнатуу менен желим кылып алышат. Акыркы күндөрдө сөөк жана мүйүздөн дагы комуздар жана башка музыкалык аспаптар жасалгандыгы белгилүү. Алардын уникалдуулугу өзгөчө музыкалык диапазондо ойнолгондугу эсептелинет.

Мүйүз керней — эң байыркы музыкалык аспап. Тоо текенин ийилген мүйүзүнөн жасалган, узундугу 30 – 40 см түзгөн. Мүйүз кернейдин мундштугу жок.

Флейта. Кошой Коргон шаарчасындагы археологиялык казууларда эки сөөк флейтанын фрагменттери табылган [Москалев, Солтобаев, 2007]. Сакталып калган фрагменттин узундугу 14,5 см түзүп, үстүндө 5 тешикчеси бар. Колдонулган материалдын өзгөчөлүктөрүнө караганда флейта койдун жото жилигинен жасалган. Сөөк эпифиздерден тазаланып, жылмаланган. Ошондой эле флейталар текенин, чоң куштардын (бүркүт, жору) түтүктүү сөөктөрүнөн дагы жасалат.

Корутунду

Акыркы маалыматтар боюнча, адистештирилген сөөк жана мүйүз иштетүү Кыргыз Республикасынын территориясында болгон эмес. Өндүрүүнүн технологиялык дэңгээли жана жайылыш ареалы үй чарбасынын контекстинде гана болгон. Сөөк жана мүйүз иштетүү комплекстүү түрдө башка чеберчиликтер менен бирге иштетилип, жыгач менен сөөктүн окшоштугунан улам усталар эки кесипти тең алып жүрүшчү. Кыргыз Республикасынын территориясындагы сөөк жана мүйүз иштетүү процессинин бир нече өзгөчөлүгү байкалат:

1. Кыргызстан территориясында сөөк жана мүйүздөн жасалган буюмдар негизинен көчмөндөрдүн эстеликтеринде көп, шаарларда аз кездешет.

2. Адистештирилген, өзгөчөлөнгөн устаканалар болгон эмес.

3. Мүйүз иштетүү процесси кийиктердин мүйүз таштоо убактысы менен байланышта болгон, иштетүүдө сезондук көрүнүш байкалат. Табият жашоонун башаты болгондугун түшүнгөн байыркы көчмөндөр, айлана чөйрөгө сыпайы мамиле жасашкан. Жазылбаган, атадан балага оозеки түрдө дайыма айтылып келген тыйуулар, көчмөн адамдын жашоо образын түзгөн. Ошондой тыюулардын бири мергенчиликке карата дагы коюлган.

4. Чеберчиликтин мобилдүүлүгү.

5. 4 пунктка байланыштуу буюмдардын башка аймактарга тез арада жайылышы. Буюмдар менен бирге орнамент, сюжеттердин башка маданияттарга сиңип кетиши.

Бул факттарды негизге алып, сөөк усталар бийик тоолуу өрөндөрдө малчылык менен алектенген көчмөндөр болгондугун айта алабыз.

Көп изилдөөчүлөр сөөк буюмдарды даталоо процессинде болгон маанилүү ролу тууралуу айтышат. А.А.Гаврилованын байкоосу боюнча X к. кийин татаал жаанын бастырмалары эстеликтерде кездешпей калат. Демек, ушул сыяктуу бастырмалар табылган эстеликтердин үстүңкү хронологиялык

чегин X к. чейин гана деп аныктоого болот [Археологические памятники Таласской долины, 1963]. Сөөк иштетүүнүн убакыт ичинде өзгөргөндүгүнүн өнүгүүсүнүн этаптарын бир калыпка келтирип, таасир эткен кубулуштар аныкталса археология жана тарых илимдеринде хронологиялык аныктама иштеринде үлүшүн кошмок.

Азыркы күнгө чейин сакталып калган сөөк жана мүйүз буюмдары материалдык маданияттын жана көркөм өнөрчүлүктүн эстеликтери катары саналат. Алардын изилденүүсү археология, тарых жана башка баардык социалдык илимдери үчүн маанилүү. Анткени буюмдар, ошол заманда жашаган элдердин турмуш тиричилиги тууралуу маалымат берет. Дипломдук иште буюмдарга мүнөздөмө берилип, аларды бир калыпка келтирүү иштери жүргүзүлдү.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР:

1. Абетеков А.К. Исследования шамшинского археологического отряда КИАЭ в 1987-1988 гг., ч.I, 1987 г./МИАК-4;
2. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Котор. С. Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов, С.Макенов. — Б.: «Кыргызстан — Сорос» фонду, 1999. —896 б.
3. Акматалиев А.С. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү: Колдонмо / Көркөмдөгөн сүрөтчү К. Коёналиев; Илим. проп. «Мурас» ишкер долбору - Б.: Кыргызстан, 1996, - 328 б.
4. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе, 1962;
5. Археологиялык альбом / Кыргыз-Түрк “Манас” университети. Бишкек;
6. Археологические памятники Прииссыкуля. Фрунзе, 1975;
7. Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе, 1963;
8. Бородовский А.П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири (вторая половина II тыс. до н.э. —первая половина II тыс. н.э.). Новосибирск, 1997;
9. Бернштам А.Н. В горах и долинах Памира и Тянь-Шаня /По следам древних культур от Волги до Тихого океана, 1954.
10. Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции “Чуйская Долина”//МИА СССР, 1950;
11. Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. Табл. XVI. Москва-Ленинград, 1965;
12. Гамбург Б.З., Горбунова Н.Г.Ак-Тамский могильник // КСИИМК. Вып. 69. – 1957;
13. Геродот. История / 4 китеп, Мельпомена;
14. Горбунов ВВ. Панцири раннего железного века на Алтае // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. – Барнаул, 1999.
15. Горбунова Н.Г. Культура Ферганы в эпоху раннего железа //

АСГЭ. Вып. 5. – Л., 1962;

16. Горбунова Н.Г. Кунгайский могильник // АСГЭ. Вып. 3. – Л., 1961.

17. Грач А.Д., Молдобаев И.Б. Об одном древнем инструменте народной медицины // Советская этнография. - №3, 1983. – С.97-99;

18. Иванов С.С. Боевые пояса ранних кочевников Центральной Азии / МИАК-4;

19. Каралаев Саякбай. Манас: Эпос. – Ф.: Кыргызстан, 1986. – 264 б.

20. Кол жазмалар фондусу, 573-инв., 235-б.

21. Кыргыз Республикасынын материалдык эмес маданий мурасы жөнүндө. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫ. Бишкек шаары. 2012-жылдын 9-августу N 163.

22. Манас энциклопедиясы (Башкы ред. А.Карыпкулов. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 1-2 т.

23. Манас эпосу. Молдобасан Мусулманкуловдун варианты, Кол жазмалар фондусу, 595-инв., 112-б.

24. Манас: Саякбай Каралаевдин варианты б-ча / Түз.: А.Жайнакова, А.Акматалиев; Сөздүктү даярдаган А.Мамытов. Сүрөттөрү Т.Герцендики.-Б.: «Турар», 2010. – 1008 бет.

25. Москалев М.И. Археологические исследования кафедры археологии и этнологии КНУ им. Ж. Баласагына / МИАК-4, 2009;

26. Овчинникова Б.Б. «Косторезное искусство древних тюрков Саяно-Алтая», 2002;

27. Пальцева Д.У. Заготовки и отходы косторезного производства Самосдельского городища;

28. Сагымбай Орозбак уулу. Манас эпосу. 1-чи китеп. Кыргызстан, 1958;

29. Сагымбай Орозбак уулу. Манас эпосу. 2-чи китеп. Кыргызстан, 1979;

30. Сатаев Р.М. Животные в культуре Древней Маргианы, Москва, 2016;

31. Смирнова Л.И. Состав сырья косторезов Древнего Новгорода

(опыт анализа отходов косторезного производства по материалам Троицкого расколо).//Новгород и Новгородская земля. История и археология. Вып.9., Новгород, 1995;

32. Сулайманова А.Т.Отчет об археологической разведке в Чаткальской долине в 2002–2003 гг. / МИАК-4, 2009;

33. Табалдиев К.Ш. Средневековое косторезное дело на территории Кыргызстана // ОшМУ Жарчысы, №3, I чыгарылыш, 2016;

34. Табалдиев К.Ш. Курганы Средневековых кочевых племен Тянь-Шаня, 1996;

35. Труды Киргизской археолого – этнографической экспедиции. Москва, 1959. 2 том;

36. Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда // Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981;

37. Флёрова В.Е. (Нахапетян) Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой Вежи // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии. Донецк: 2000.

38. Флёрова В.Е. Резная кость Юго-Востока Европы IX – XII вв. Санкт-Петербург, 2001;

39. Флерова В.Е., Флеров В.С. Роговой реликварий с территорий с территории хазарского каганата (уникальный сюжет с одноногими духами) //Российская археология, 2005, № 2;

40. Фосс М.Е. Костяные и деревянные изделия стоянки Веретье//МИА, 1941;

41. Фрэзер Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. М., 1980;

42. Хлопачев Г. А., Гиря Е. Ю. Секреты древних косторезов Восточной Европы и Сибири: приемы обработки бивня мамонта и рога северного оленя в каменном веке, 2010

43. Худяков Ю.С. Вооружение кыргызского воина в позднем средневековье // Эпос "Манас" и эпическое наследие народов мира / Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас", 27-28 августа 1995, г. Бишкек. 1995. С. 7-9.

44. De Mortillet G.A. Le préhistorique, origine at antique de l'homme.(3rd ed.).-P.,1900;

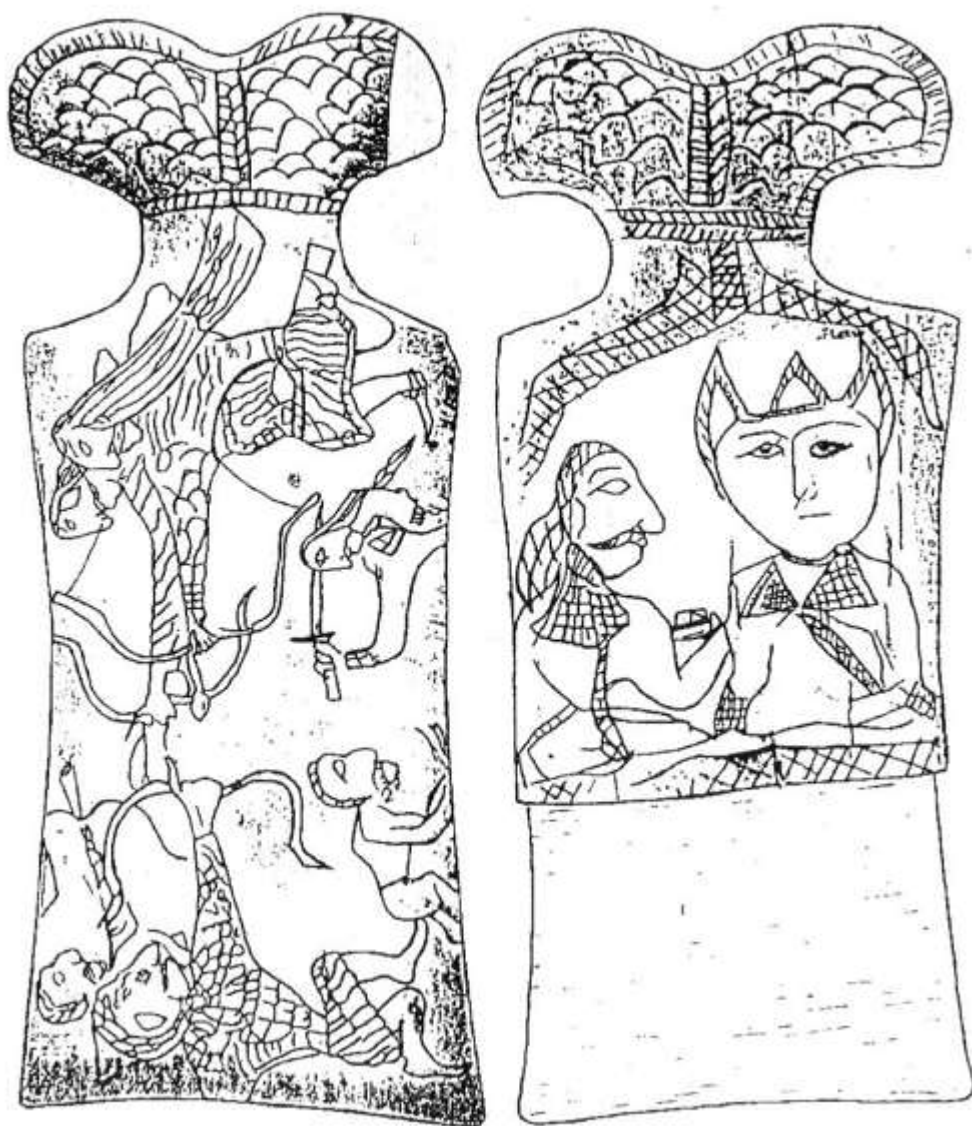
45. James Cole, «Assessing the colorific significance of episodes of human cannibalism in the Palaeolithic »/*Scientific Reports* 7

46. Larsen H., Rainey F. Ipitak and the Arctic Whale Culture// *Anthropol. Pap. of Amer. Mus of Nat Hist*, New Jorh.- 1948;

СҮРӨТТӨР

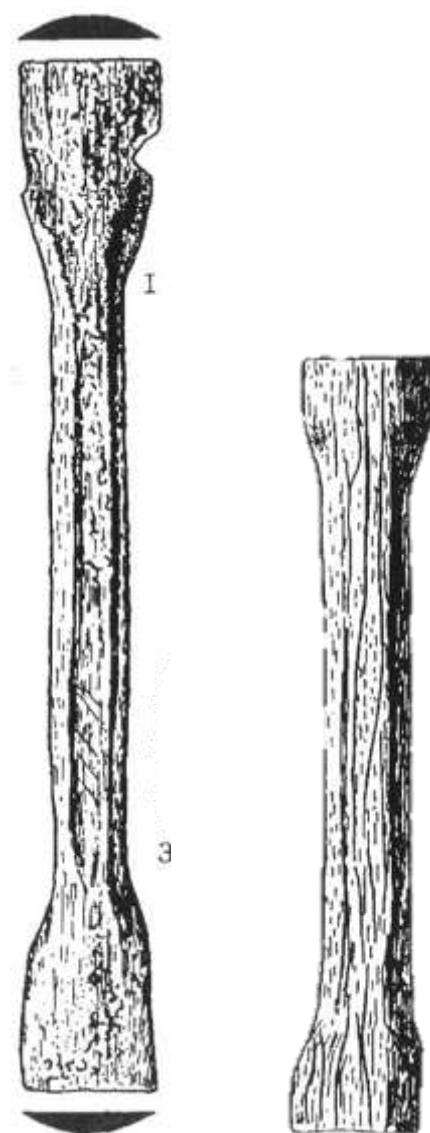
1-сүрөт

I

2

2-сүрөт

3-сүрөт

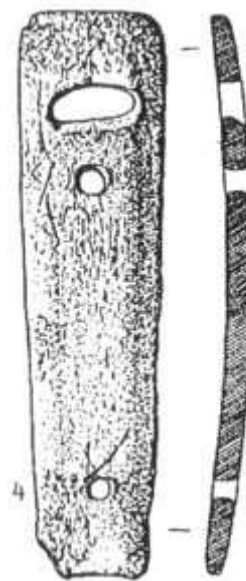
4-сүрөт

5-сүрөт

6-сүрөт

7-сүрөт

8-сүрөт

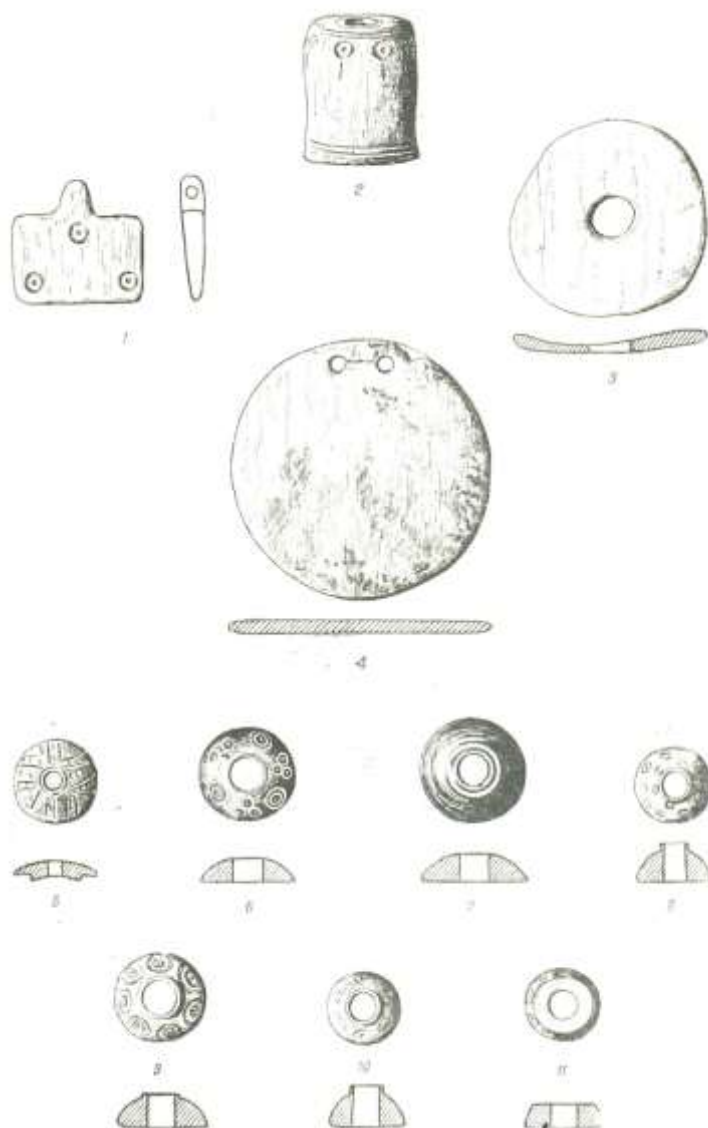
9-сүрөт

10-сүрөт

11-сүрөт

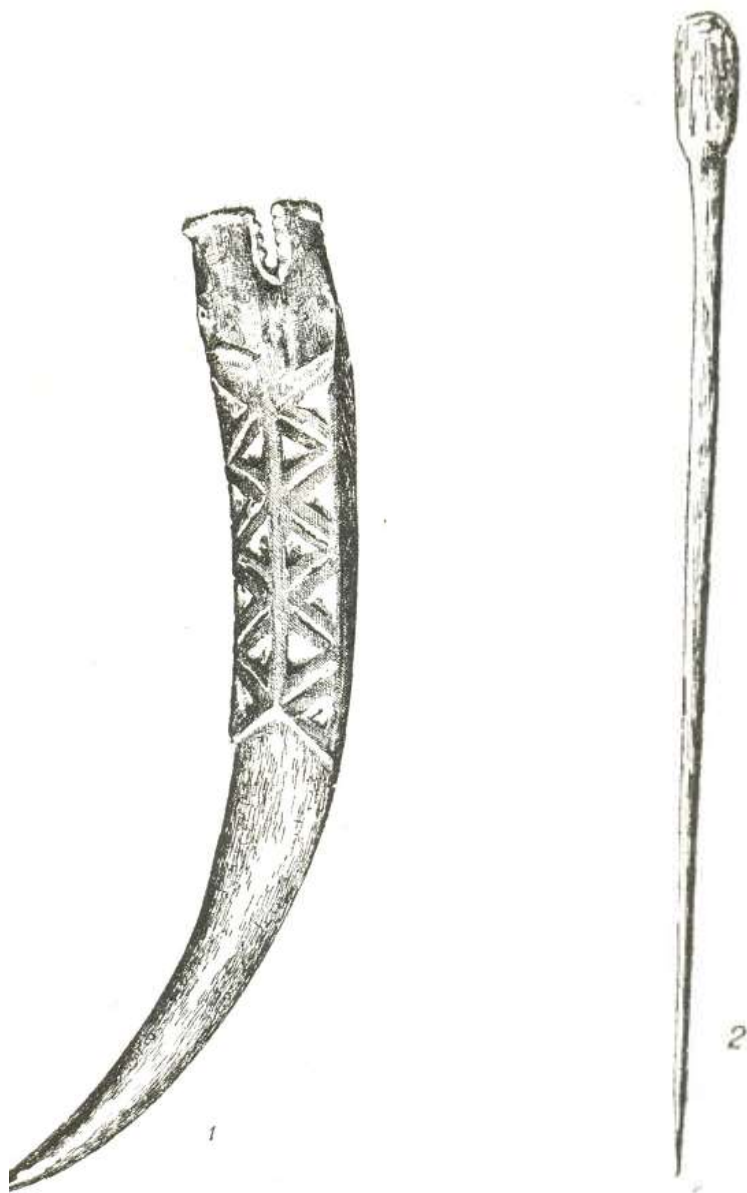

Бернштам. 1950

К.Ш. Табалдиев, 1996

12-сүрөт

Бернштам, 1950

13, 15-сүрөт

Боз Адыр

Сүтгүү Булак

Беш – Таш короо

Ийри – Жылга, Кибиров